

Cseke Péter

Egy székelyföldi szociográfia előtörténete és utóélete

A húsz éve elhunyt Bözödi György emlékére

I.

Otthonirodalmat teremtő kortársaihoz hasonlóan a *Székely bánja* szerzője (1913. márc. 9. – 1989. nov. 25.) is azt a világot írja le, amelynek jövőjéért írástudói felelősséget érez. Azokat a szálakat keresi, amelyek összekötik őt a nemzeti létet alakító – koronként változó, nemegyszer ellentétes tendenciákat hordozó – történelmi folyamatokkal; amelyek felismerése és befolyásolása értelmet adhat az ő életének is. És mert így indult a világba, Bözödi haláláig társbérletben élt a történelemmel. „A teológiára is azért mentem – vallotta meg élete alkonyán Gálfalvi Györgynek -, mert belebolondultam a szombatosok históriájába, s azt hittem, hogy ott kedvemre búvárkodhatom. A *Székely bánjában* jól kimutatható, hogy a történelmi fejezeteket nagyobb erudícióval írtam.” Két évig volt csak teológus, a történelem iránti mohó érdeklődése arra ösztönözte, hogy jogot és bölcsészetet hallgasson a kolozsvári román egyetemen. Miközben – 1932-től – eredeti hangú költőként, elbeszélőként és tanulmányíróként is bemutatkozott a *Keleti Újságban*, a *Páosztortűzben*, az *Erdélyi Helikonban*, az akkori húszévesek nemzedékét tömörítő (1935-ös) *Hitelben*.

A *Székely bánja* forrásánál című 1967-es visszatekintéséből tudjuk, hogy ez időben nagy hatással volt rá Bölöni Farkas Sándor, aki száz esztendővel korábban felfedezte az amerikai demokráciát. Az *Észak-amerikai utazás* szerzőjét joggal tekintette a huszadik századi szociográfiai írások „ősapjának”. A másik útítársa Orbán Balázs, aki maga is Bölöni Farkas könyvéből tanulta „az öntudatos hazaszeregetet s a szabadság imádását”. Harmadikként Balázs Ferencet említi, aki 1929-ben „szociográfia-szerű képet nyújtott szinte a kerek világ feléről, új meglátásokkal, új eszmékkel gazdagítva addigi képünket a világról”, és akinek mészköi kísérleti telepe, az egész Aranyosszéket átfogó társadalomreformer munkássága ösztönzőleg hatott rá. Amiképpen – az Erdélyi F fiatalok közvetítésével – a bukaresti Dimitrie Gusti professzor monografikus szociológiai iskolája is. „Ehhez járult a Viharsarok vidékéről jött forradalmi szél”, amely „új vonásokkal, elemekkel és a jövőt illetően reális színekkel” gazdagította szociográfiai érdeklődését. „Bözödi György könyve illúziókat rombol, éppen úgy, mint Magyarországon Fėja Géza vagy Kovács Imre falukutató munkája” – Balogh Edgár rokonította ekképpen az Erdély felfedezése

első kötetét, nyomban a *Székely bánja* megjelenése után, a Magyarország felfedezésére vállalkozó íróársak teljesítményével. Nemcsak a műfaji sajátosságok révén tart rokonságot Böződi műve az Illyés Gyula, Féja Géza, Darvas József, Erdei Ferenc, Szabó Zoltán képviselte irányzattal – állapította meg a szaktudós tárgyilagosságával Gáll Ernő a hetvenes évek elején –: „sok közöttük a szemléletbeli rokonság is”.

A felkészülés leglényegesebb mozzanata alighanem a *Székely emberek – zsidó istenek* (alcíme szerint: Jegyzetek a székely szombatosokról) megírása volt. Ki tanulmánynak, ki nagyriportnak tekintette a „székely Jeruzsálem” múltjának felidézését és harmincas évekbeli életének a megörökítését. Holott nyilvánvaló, hogy Böződi a hetvenes években virágkorát élő szociográfiai riport eszközeivel élt már a harmincas évek derekán, igaz, a tanulmány és a riport elemei nem szervesültek kellőképpen. Történelmi mintavétel és terepszemle a kolozsvári Minerva Kiadónál 1935-ben megjelent első Böződi-kötet – voltaképpen a *Székely bánja* előképe. „Életre szóló írói, történelmi, szociográfusi érdeklődés nyitánya” – ahogy az életmű lezárulása után Nagy Pál marosvásárhelyi irodalomtörténész a hagyaték számba vételekor minősítette. Aki azt is fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a kolozsvári Minerva Kiadónál az 1935-ben megjelent első Böződi-kötet megcsillantja a *Székely bánja* erényeit: széles körű valóságismeretéből, népi problémaérzékenységből, szemléleti nyitottságából is sokat elárul. Tamásinál is hasonló folyamat játszódott le, csak fordított sorrendben. A *Szülőföldemet megelőző Bajlátott földön* a *Brassói Lapok*nak szánt faluriportként született meg 1934 nyarán. Őt esztendővel később a nyers valóság érdesebb felületei is más fényt kapnak az ezeréves történelem távlatában. Böződi a történelmi források fényénél ismeri fel szociográfiai művének alapkoncepcióját, és a „történelmi látletelek” készítetik arra, hogy helyszíni megfigyeléseket is végezzen; hogy a múlt és a jelen szembesítése után a jövőbe vezető utakat fürkéssze. A *Keleti Újság*, majd az *Ellenzék* belső munkatársaként négy évig gyalog és szekéren járta a falvakat, egy nyáron át pedig kerékpáron. Hogy aztán újólaj történelmi oknyomozással egészítse ki helyszínrárait.

A *Székely bánja* keletkezéstörténetében olvashatjuk: „Termékenyítő légkörben éltem. Éjszakába, sőt reggelig nyúló beszélgetéseink érlelték ki a tervet, amelynek első megnyilvánulásai hírlapi riportok voltak, helyszíni jelentések a mulandóság veszélyével, de a maradandóság csíráival magukban.” Hogy hol zajlottak azok a beszélgetések? A *Korunk*, a *Hitel*, a *Pásztortűz*, az *Erdélyi Helikon* műhelyében? Gaál Gábor 1937. november 16-án kelt leveléből némi fogalmat alkothatunk azoknak az éveknek a „termékenyítő légköréről”. „Engedje meg – írta Böződinek a „mord major” –, hogy úgy a *Helikon*, mint a *Hitel* legutóbbi számaiban megjelent írásaihoz a legőszintebben gratuláljak. Novellája [*Az ártatlan őz*] a legteljesebb mértékben meglepett és elbűvölt. Meglepett a hangja, meglepett a gyengéd

témán keresztül egy egész értelmetlen világ megragadása. Meglepett, hogy a valóban művészt milyen bravúrral ragadta meg a szociális vonatkozásokkal együtt. A *Hitelben* megjelent dolgozatában [*A Székelyföld kapujában*] azt látom, hogy pár sorban elmondja egy olyan mai magyar erdélyi és kisebbségi nagy regénynek a nyers vázlatát, aminek a követeléséért oly értetlenül, oly visszhang nélkül anynyi éve lármázok a *Korunk* hasábjain egy olyan írói nemzedékkel szemben, amely soha, semmiképpen nem ismerte még el, hogy az olyan anyagok művészi feldolgozása az írói feladatuk, mint aminőről Ön a ravai pap küszködéséről szólva oly megrendítően beszámol. Kívánom, hogy ennek a papnak, illetve falujának a nagy regényét mielőbb Ön megcsinálja.”

Nem így történt. Úgy tűnik, Böződi írói alkatából hiányzott a művészi átlényegtetés regényírói képessége. De ettől még nem vált ő kisebb értékű alkotóvá; szociográfia-írói „előnyeit” a továbbiakban inkább tanulmányíróként és történetkutatóként kamatoztatta.

Nem kétséges, hogy Böződi élményközelből ismerte a székely települések „zsákutcás történelmét” (Bibó István), kisebbségi életvitelét, megoldásra váró gondjait. Annak ellenére vagy azzal együtt, hogy időnként a csendőrség őrizetbe vette, mert kíváncsiak voltak arra, hogy útjai során miféle jegyzeteket készítget (lásd *A Kis-Küküllő völgye* című fejezetet). Ami persze csak múltó epizód volt ahhoz képest, hogy mit kellett elszenvednie történetkutatói buzgalmaért a kommunista hatalomátvétel után.

Jeleztük már, hogy huszonöt éves koráig költőként és elbeszélőként is jelen volt a korfordulóját élő erdélyi magyar szellemi életben, mi több: addigra elkészült a *Romlás* és a *Nyugtalan pásztorok* című regényének kéziratával is, amelyek csak azután láttak napvilágot, hogy a *Székely bánja* ráirányította a figyelmet az író személyiségére. Ráirányította, és több mint hat évtizeden át árnyékba is borította szépírói alkotásait. Az alaphangot Schöpflin Aladár ütötte le a kétkötetes *Romlás* megjelenése (*Stádium*, 1940) kapcsán a Nyugat hasábjain, ekképpen: „*A Székely bánja* című nagyon derék könyv szerzője, mikor regényt kezdett írni, nyilván azt hitte, hogy neki ebbe bele kell írni mindent, amit az emberekről, különlegesen a székelyekről tud, amit valaha elgondolt, vagy elképzelt, ami írás közben az eszébe jutott, és amit innen vagy onnan megtanult. Szóval úgynevezett világnézeti regényt akart írni, fölépíteni egy széles ívű székely világképet. A hajlama és képessége azonban nem erre való, nincsen rá filozófiai magaslata, és nincs ereje azt a sokat, amit markol, jól megfogni; nem tudja gondolatait epikába olvasztani.”

A kolozsvári származású Poszler György akadémikus a második világháború idején látja meg először a *Székely bánját* – a Minerva Kiadó kirakatában –, de csak bő fél évszázad múltán fedezi fel magának a művet. Életműösszegző második kötetében – *Az eltévedt lovas* címűben – revelációként beszél róla. Nem tud és

nem is akar elvonatkoztatni a költőként és szépíróként induló Böződi „szociográfia előtti és utáni” munkásságától. A „kettős ihletésnek” tudja be a történelem-szabta életmű-formálódás kétpólusú erőterét. A „ballada ígéretével” jelentkező, ámde meg nem valósult nagy művészetét, illetve „a megvalósult nagy valóság-megidézés” dokumentarista tényszerűségét. „Lényegre visszafokozott, tényközlésre csupaszított, romantikátlan-realista, lírátlan líraként” jellemzi Böződi költészetét. Pontosabban: „eszközeiben lírátlanak”, merthogy „létérzésében lírai líra” a Böződié.

„Mert egy még létező, még szerves, még testközeli kisközösség létérzésének a kimondása. Megfigyelhető, ahogy a tényközlést megemeli és a sorsértelmezéshez közelíti. [...] A prózai líra – talán – innen van a költészetben. A ténykimondás szociológus szférájában. A mitizáló líra – talán – túl van a költészetben. Az elméletteremtés ideologikus szférájában. E költészet a kettő között van. Megemelve a szociologikumot, leszerelve az ideologikumot. [...] Nem nagy formátumú, de jellegzetes hangú líra. A fiatal Illyést szokták – párhuzamként – emlegetni. Főként a *Három öreget*. Nem méltatlanul. Bár inkább a *Nehéz földre* gondolnék. Mondjuk, a *Szomorú béres* vagy a *Szomszédleány* élet- és arcképére. Vagy az *Énekelj, költő* vagy a *Föld alatt* emberi és művészi vallomására.”

Ámde olvassuk csak tovább Poszler egyre drámaibbá váló okfejtését:

„Az epikai életműben még evidensebb a ballada (nem mítoszteremtés!) és dokumentarizmus együttese. Benne szüntelenül készülődik-kísért a ballada mint lehetőség. De mindig elvetél. Érzi és megfoganja, de kihordani és megszülni nem tudja. Sem a kisepika félballadáiban-félelbeszéléseiben, sem a nagyepika félballadáiban-félregényeiben. [...] Balladai erő a látásmódban van. Drámai erő a kivitelben nincs.”

A lírában és az epikában megcsillantott fiatal kori erényeit – pontosabban: fél-eredményeit – Böződi a szociográfiában kamatoztatja igazán. Az irodalomtudós meglátása szerint: „A meg nem valósult nagy művészet - végső kikristályosodásként a ballada költői ígéretével. És a megvalósult nagy valóság-megidézés - végső kikristályosodásként a szociográfia dokumentarista tényszerűségével.”

Nem „kezdő műfaj” tehát Böződi pályáján a szociográfia: több műfajban kipróbált írástapasztalattal rendelkező már, amikor úgy érezte, hogy felismerései „azonnali” összegezéséhez épp ez a legalkalmasabb. Mindez jól érzékelhető a sorok között vibráló lírai hevületből, a tényanyag és a hangulatteremtő erő drámai sisterségéből. Az már valószínűleg „a történelmi idő” sürgetésének (sisterségének?) tudható be, hogy az írónak nem volt kellő türelme – az egyébként két kötetre tervezett – műve arányos szerkezetének a kialakításához.

Ehhez társult még a címadás és a kiadás - meglehetősen baljósnak mutakozó – előtörténete is. A *Korunk* még a megjelenés előtt álló *Segítség nélkül* című

kötet részleteit adhatta közre, ám a cenzúra ezt a kötetcímet nem engedélyezte. A kortársi emlékezet szerint Gaál Gábor mentette meg a helyzetet. Ő javasolta a szerzőnek, hogy próbálkozzék a *Korunk*ban megjelent *Székely bánja* fejezetcímmel, ami ellen a cenzúrának valóban nem volt kifogása. A könyvet különben az a tizenhét erdélyi fiatal író adta ki, akik a Vásárhelyi Találkozót követően – Balogh Edgár, Kovács Katona Jenő, Szemlér Ferenc és Szenczei László kezdeményezésére – Erdélyi Enciklopédia néven könyvkiadásra szövetkeztek.

A kiadás előzményeihez tartozik persze az is, hogy a kézirat elolvasása után Kovács László, az Erdélyi Szépmíves Céh lektora jóindulatúan azt tanácsolta: tíz évig zárolják a kéziratot, sőt a fiók kulcsát is adják át neki. Figyelmeztető jel volt Bözödi számára már az is, hogy a Céh két évvel korábban *A rög alatt*ot sem vállalta, pedig annak nem volt történelmi/társadalmi konfliktusokra kihegyezett éle. Ráadásul a nemzedékét képviselő *Hitel* is csak részleteket vállalt belőle, a teljes mű kiadását azonban nem. Merthogy a szerkesztők véleménye szerint – olvashatjuk Pomogáts Béla frissen megjelent erdélyi irodalomtörténetében – „Bözödi műve szembe helyezkedett azzal a kisebbségi konszenzussal, amely mindenképpen az erdélyi magyarság összefogását szorgalmazta, és helytelenítette a társadalmi konfliktusok bemutatását”. *A Hitel* belső köréhez tartozók elutasítását szerencsére „felülírta” a nemzedéki szolidaritás. Az Erdély felfedezése ígézetében élő fiatal író társak (Abafáy Gusztáv, Balogh Edgár, Bányai László, Bözödi György, Flórián Tibor, Hegyi Endre, Jancsó Elemér, Jordáky Lajos, Kiss Jenő, Kovács György, Kovács Katona Jenő, Lőrinczi László, Nagy István, Szabédi László, Szemlér Ferenc, Szenczei László, Wass Albert) ugyanis úgy döntöttek, hogy a könyvnek haladéktalanul meg kell jelennie. És saját költségükön napvilágra segítették a művet. Mely valóban nem hibátlan alkotás, szerkezeti fogyatékoságai közismertek, de megszületése pillanatában kellett nyomdába adni, mert – és ez is a szociográfia műfaji sajátosságai közé tartozik – „a mondanivalója fontosabb, mint a formája”.

Az erdélyi szociográfusok közül Bözödinél a legerőteljesebb a mű tudományos színezete. Nemcsak a történelmi rész kidolgozásához végzett önálló kutatásokat, a bejárt települések leírásakor is megpróbál településtörténeti, demográfiai, mentalitástörténeti, gazdasági stb. szempontokat érvényesíteni. Mindez a *Székely bánja* szerkezetét is alapvetően meghatározza: a jelen kérdéseit sűrítetten bemutató drámai expozíció után következik a történelmi oknyomozás, majd a jövőtremtő küzdelem érzékeltetése. A gazdasági és szellemi összefogás eredményeinek a felfedezése, a „felemelkedés szigeteinek” a bemutatása.

Az expozíciót követő „félkönyvnyi fejezet”, az Elfelejtett történelem – találóan írja Csapody Miklós 1986-ban megjelent elemzésében – a kötet legizgalmasabb és legjobban megírt része. „A székelység valódi történetét logikus okfejtés és összeszedett argumentáció kíséri, melyet mint az árnyék követ a »bűnös utópia«

felmagzásának kísérteties históriája. Tűzvész, háborúk, vér, felekezeti széthúzás, a jog félresöprése, felkelések és bukások. [...] A népi tömegeknek ez a leromlása 1867 után felgyorsult, az arányosítás (a közös földek felosztása) és a tagosítás (a birtokok egységesítése) csak erősítette a folyamatot. A bontakozó kapitalizmus pénzügyi fellendülés helyett a lelkiismeretlen magyar bankpolitika »eredményeit« hozta.” A kötet második fele a személyes tapasztalatok rögzítése. Jellegénél fogva másnemű, mint a históriai fejezet. Tájrész és állapotrész követi egymást a „felemelkedés szigeteinek” keresése közben. Sokszor elnagyoltan, vázlatyszerűen. Az egyenlenség és az esetlegesség feltűnő jegyeit Csapody az újságírói munkából eredezteti, másrészt – a kötet egészére is vonatkoztatva – Böződi történelem-szemléletének egyoldalúságával magyarázza. Csak megerősíteni tudja Venczel József és Jancsó Béla kortársi megállapításait: hiányzik „a székelyföldi hétköznapi otthonos – nem idilli, de békés – világa, láthatatlan marad a nyugalmas időkben alkotó, kultúrateremtő székelység”. A feudális rend korlátainak és megtorlásainak az előtérbe helyezésével, a gazdasági viszonyok sokszor fárasztó bemutatásával (arányosítás, tagosítás) óhatatlanul aránytalanná válik a történelmi tabló is, ami ebben a formájában csak növeli az olvasó hiányérzetét: miként volt lehetséges az, hogy annyi vérvesztés és történelmi igazságtalanság ellenére (amihez még jócskán hozzáadódott az önpusztítás – a kötet második felében lajtromozott – megannyi kártétele: gyermekhalandóság, egyke, szifilisz, öngyilkosság, kivándorlás, hit- és nemzetelhagyás, oktan virtuskodás stb.) a székelység mégis megmaradhatott? Böződi nyilvánvalóan nem érezte kellőképpen – és erre hívta fel a figyelmet 1986-os elemzésében Csapody Miklós is –, hogy „e közösségek nem csupán minduntalan alávetettek, hanem még ebbéli állapotukban is szigorú és emberséges erkölcsi rend, etikai erkölcsi normák szerint rendezték be és szabályozták tagjaik életét, amint erről a fennmaradt faluközösségi határozatok, a rendtartó székely falu írásos emlékei tanúskodnak”.

Böződi történelmi tanulmányai csak 2002-ben jelentek meg – Nagy Pál gondozásában – a csíkszeredai Pallas-Akadémia kiadásában. A Székely századok beajánlásában Egyed Ákos történész, akadémikus nagyobb időtávlatból visszatekintve már ekképpen fogalmazhatott: „Böződi a székelység sorskönyvét írta meg, azzal, hogy feltárta e hajdan erős néptörzs meggyengülésének körülményeit, a belső és külső viszonyok alakulását. A tudomány módszerével mutatott rá a székely társadalom középrétegének, a lovas, illetőleg a gyalogrendű székelyeknek a megfigyeltetésére, a jobbágyrend megjelenésére; következképpen megrajzolta azt az utat, amely szegény társadalmi réteg felduzzadásához vezetett, nem feledkezve meg a kísérelésekről, a lázadásokról, pártütésekről, s az olykor-olykor téves szövetkezésekről. Ha az a komor kép, amelyet Böződi a székely múlt egyik eddig kevésbé ismert oldaláról megrajzolt, mégsem vált elcsüggesztő, lehangoló leckéz-

tetésse, amint egyesek állították, az annak tudható be, hogy a háttérben reménykeltő színek is fellelhetők: a székelység mindig képes volt kiheverni a nehéz korok pusztításait, rombolásait, újra tudta kezdeni az életet. Életrealóságát a legendás ezermesterséggé fejlesztett tudásával újra és újra képes volt bebizonyítani.”

II.

A két világháború közötti kisebbségi lét első évtizedének legnagyobb tanulsága az volt, hogy kisebbségi helyzetben többségi tudattal élni nem lehet. Ennek a felismerésnek a logikus következménye a szigorú múltkritika (miért jutott kisebbségi helyzetbe az erdélyi magyarság?) és a tudatos jövőépítés követelményrendszerének a felállítása; olyan életstratégia kialakítása, mely egyaránt kedvez mind az önvédelemnek, mind az önszerveződésnek. A második erdélyi írónemzedékhez tartozó Böződi György máig legnevezetesebb könyve, a huszonöt évesen írt *Székely bánja* mindkét kívánalomnak eleget tesz; arra a felismerésre épül, hogy a jövő érdekében vállalni kell a hamis utópiák lebontását, másrészt tudatosítani kell egy szervezettebb gazdasági és szellemi élet megteremtésének módjait és lehetőségeit.

Bár az erdélyi szociográfia egy időben keletkezett a magyarországgal, kétségtelenül számolnunk kell a kisebbségi helyzetből adódó „különfejlődés” jellegzetességeivel.

A második erdélyi írónemzedék tagjai úgy látták, hogy a – kényszerűségből fakadó – önálló irodalomteremtés heroizmusa után, a kezdeti romantikus népszemlélet helyett hiteles valóságképpel kell szembesíteni az olvasókat. Azt kell bemutatni, hogy a kisebbségi helyzetben milyen életkörülmények között élnek, gondolkodnak, milyen kényszerű magatartásmódokat követve cselekszenek az erdélyi magyarok - osztálytagozódásuktól függetlenül. Korántsem arról van szó, mintha az első írónemzedék tagjai (köztük Tamási) ne látták volna a társadalmi bajokat és azok forrásait. Csakhogy a kisebbségi irodalom természeténél fogva eleve védekező irodalom: a humánumba és a nép életerejébe vetett hit fenntartására, a külső veszélyek elhárítására helyezte a hangsúlyt. A *Boldog embert* megíró Móricz és a *Szülőföldemmel* írásművészetének csúcsára jutott Tamási párhuzamba állítása nyomán jutott erre a következtetésre Molter Károly. Móricznál – írja – „még szükségszerűen sok volt a társadalmi támadó motívum, míg a mi széke-lyeink a kisebbségi védekezés közben szorultak a természetes népi küzdőtérre. [...] Ösztönös védekezés volt a székely etnikum, egy ősi nép lelki magja, mely, mint az egyéni nemtő, halhatatlan. A legelső néprétegekbe szálltak alá, s onnan akkora nyelvkincset, olyan eredeti észjárást és elbeszélő lendületet, akkora képzelőerőt hoztak magukkal, mint Giono a francia mélyparasztságból, Hauptmann a sziléziai és Johst a lengyelországi tájnémetiségből, és olyan magatartást, amelyet Illyés Gyula tanult a Dunántúl magyarságában. [...] Védekező állásfoglalásuk lehetett az oka, hogy csupán a népszerűtet nagy föladatai alakultak bennük témákká.”

Nyilvánvaló tehát, hogy megszületésekor a körülmények hatalmának elviseléséből nyerte az erdélyi magyar irodalom a pátozát, ekképpen tiltakozott „a rab hétköznapok” (Szabédi László) igazságtalanságai ellen. Ami persze abból is következett, hogy a kisebbségi társadalom bajainak a feltárása, a bátor szókimondás kezdetben jóval nagyobb belső ellenállásba ütközött – jó példa rá Tamási *Czímeresek* című regényének fogadtatása –, mint többségi helyzetben: az 1918-as összeomláshoz vezető okok feltárása, a megoldhatatlannak látszó kisebbségi kérdéseket előtérbe állító, felelősségre ébresztő tények adott esetben akár az államhatalom képviselőinél is jobban irritálták (a maguk szűkebb és tágabb hatalmi önkörében) a tulajdon sorsukra reflektálni nem mindig képes kisebbségi „érdekvédőket”.

A második írónemzedékre már közvetlenül hatottak a kisebbségi lét első évtizedének tapasztalatai, csalódásai és megcsalásai, a helyzetváltozással nem számoló magatartásformái, az élet továbbviteléhez nélkülözhetetlen szemléletváltás „késleltetett” reflexei, s így szükségszerűen a kisebbségi társadalom belső megújulásának, „megigazulásának” – „önerőből is megoldható” – kérdései váltak számára „nemzeti feladattá”. Több mint jelzésértékű, hogy Böződi készülő művéről az első híradás a szociográfia műfaját előtérbe állító népi írók folyóiratában, a *Kelet Népe*-ben olvashatjuk – egy évvel a Vásárhelyi Találkozó után, nem sokkal azelőtt, hogy Móricz átvette Szabó Páltól a lap szerkesztését és tetemes adósságait. Az erdélyi irodalom 1928 – az *Erdélyi Helikon* megjelenése – utáni útkereséseit számba véve Vita Zsigmond örömmel adja hírül, hogy „az idő és a művész összefonódásából” hamarosan megszületnek azok a művek, amelyeket a korabeli olvasók várnak: „Már készül Böződi Györgynek a Székelyföldet felfedező munkája, és készülnek a regények, amelyek a fiatal nemzedék világlátását fogják kibontani. Az erdélyi irodalom új szakaszhoz érkezett, ebben a szakaszban már csak az egységes magyar irodalmi törekvések erdélyi árnyalatáról beszélhetünk.” A szerző nyilván az egyetemes magyar irodalom erdélyi árnyalataira gondolt.

Ez a – történelmi tisztánlátás és jövőteremtés igényéből fakadó – hangsúlyváltás elkerülhetetlen volt, ám a helyzetet bonyolította, hogy a magyarországi szociográfiai hullám hatására Erdélyben is felerősödtek azok a hangok, amelyek a belső „támadó motívumok”-at helyezték előtérbe. (Lásd a Jelszó és mítosz-vitát.) Épp akkor, amikor a hitleri és a sztálini hegemoniatörekvések, Románia rohamos fasiszálódása a kisebbségi társadalom belső egységének a megteremtését elodázhatatlanná tette.

Az akkoriban uralkodó ambivalens szemléletet jól tükrözi Venczel Józsefnek a magyarországi és az erdélyi szociográfiák eltérő szerepkörére rávilágító kritikai viszonyulása. „Szabadítsuk fel magunkat lehetőség szerint a Magyarországon megjelenő társadalomkutató művek hatása alól – figyelmeztet a *Székely bánja* megjelenése után a *Hitel*-ben. – Ott talán megengedett a rossz hánytorgatása s

akár a bírói beavatkozást is igénybe vevő viták indítása, ott ennek is célja lehet: az elégedetlenség sietteti a kormányintézkedéseket, főként a társadalmi és gazdasági reformok megvalósítását. De mi célja lehet ennek nálunk, hol vannak a hatékony eszközök a társadalmi és gazdasági bajok javítására? Persze, nem takargatást és illúzióképzést kívánunk, csak azt, hogy a társadalomkutató csupán a megdöbbenés kedvéért ne szélesítse a szigetek közötti tenger méreteit, hanem lássa meg, hogy az itt-ott még a mélyben épülő zátonyok azzal kecsegtetnek, hogy nemso-kára – tőlünk függ, mikor – új szigetek nyújtanak a népi kérdések, feladatok és megoldások felfedezőjének megnyugvást és támpontokat.”

Az erdélyi falukutatás feladatai a magyarországi szociográfiai irány célkitűzéseitől igen eltérőek – vonta le a következtetést Kovács Katona Jenő is, aki alighanem a legtöbbet foglalkozott a műfajjal a *Korunk* hasábjain, és aki szilágysági szociográfijával maga is részese volt az Erdély felfedezése programjának. Elvileg helytálló volt 1939-es megnyilatkozása, ám érvelése korántsem mutatkozott annak. Szerinte az erdélyi falukutatásnak eleve szakítania kellett volna „a transzszilvanizmus ködös misztifikációjával”, „az erdélyi magyarság addigi vezetőinek gyakorlatával”, és keresnie az „együttműködési lehetőséget az itt élő népek hasonló szellemiségével”. Tudhatta volna pedig, hogy kereste. Mikó Imre könyve, *Az erdélyi falu* és a nemzetiségi kérdés már 1932-ben ennek volt a bizonyítéka. Kovács Katona Jenő miközben elismeri azt, hogy „a többségivé lett románság szívesen feledkezett meg az egymásrautaltság elvéről”, szóba sem hozza – ami pedig köztudomású volt akkoriban –: a Gusti-féle szociológiai iskola volt az, amelyik a nacionalista állampolitika nyomására 1937-től nem merete vállalni az együttműködést az erdélyi magyar falukutatókkal.

Nem kétséges, hogy az erdélyi magyar szociográfia szerepét a csehszlovákiai Sarló-mozgalmat elindító, annak falukutatóit megszervező Balogh Edgár látta a legvilágosabban. Ő sem „vádiratokat” várt természetesen kisebbségi helyzetben ettől a műfajtól, hanem a permanens önvédelemre szorított romániai magyarság belső kohéziójának a megeremtését. Felfogása szerint ugyanis a reális társadalomismeret az egészséges nemzeti tudatot erősíti az erdélyi magyarság körében. Az 1935-ben Csehszlovákiából kiutasított és azóta a *Korunk* belső köréhez tartozó (a folyóirat 1957-es újraindítása után főszerkesztő-helyettesi szerepet vállaló) Balogh Edgár mindig baloldalinak vallotta magát, de sosem volt anacionális. Nem véletlen, hogy a *Magyarország felfedezése* sorozat beindulása után ő szorgalmazta leginkább az *Erdély felfedezését*. (Nemcsak a *Korunk* hasábjain.) Abból az alapvető felismerésből indult ki, hogy a kisebbségi társadalom belső tagozódásairól, az egyes „néposztályok” egymáshoz való viszonyáról, „városi és falusi dolgozóink szociális helyzetéről, önvédelmi erejéről s nemzettörténeti szerepéről, kisebbségi életünk gyarapodó vagy fogyatkozó népi erőtartálékairól csakis egy szabatos szo-

ciográfiai népfelvétel adhat felvilágosítást.” Az erdélyi szociográfiai irodalomtól egy olyan nemzeti tankönyv előmunkálatait várta, amelynek célja a kisebbségi magyarság reális helyzettudatának a kialakítása.

A magyarországi és az erdélyi szociográfia funkcionális közti éles különbségtételt voltaképpen a *Székely bánja* megjelenése váltotta ki. A kötet kiadásában tevőleges szerepet vállaló Balogh Edgár még úgy látta, hogy „Bözödi bátran utat vágott kisebbségi népeletünk gátlástalan elemzése s így igazi és őszinte nemzeti önismeretünk felé”, s hogy „a társadalomrajz részletein keresztül egységes drámai szerkezet bontakozik ki a költői alkotás komor fenségével.” Mikó Imre is elismeri ugyan, hogy „a mai helyzetről adott reális kép enyhíteni látszik azokat a hibákat, amelyeket a székely múlt egyoldalú [Kiemelés tőlem - Cs. P.] beállításával elkövetett”, de arra hívja fel a figyelmet: az önvád „a kisebbségi helyzetben könnyen az ellenkező célhoz, a kiábránduláshoz vezethet”. Jancsó Béla ugyancsak „példamutató tett”-ként értékelte az *Erdélyi Fiatalok* hasábjain a „helyesebb önismeretünk felé” utat törő vállalkozást. (Azzal együtt, hogy – a társadalomkutató Mikóhoz és Venczelhez hasonlóan – jól látta a könyv számtalan fogyatékoságát.)

Amit az is igazol, hogy a könyv későbbi kiadásai során Bözödinek alkalma nyílt (részben) pótolni művének – a korabeli szigorú kritika jelezte és általa is érzékelt – hiányosságait. Ám ettől alkotása lényegében nem vált teljesebbé. Szemléleti okokból. Azon nem akart és nem is tudott kedvezőbb történelmi körülmények között, a negyvenes évek elején sem változtatni. Sőt, többségi helyzetben érzékelt igazán, hogy művére nagyobb szükség van, mint megírása idején. Hogy mi történt volna akkor, ha 1938-ban hallgat a „jó szóra”? Történelmietlen a kérdésfelvetés, de mégsem árt elgondolkozni rajta. Tíz esztendő múltán ki sem nyithatta volna a kéziratot rejtő fiók zárját. A második világháború után ugyanis mindvégig – egészen a haláláig – az orwelli szellemőrök felügyelete alatt állt: mikor elhurcoltan, mikor szabadlábon.

„Csodával határos – tűnődik Mikó Imre 1938-ban a *Székely bánjáról* írt feljegyzéseiben –, hogy ez az annyi viszontagságon átment nép a mai napig is fent tudott maradni...” Tizenegy székely felkelés történelmi freskója önmagában is elegendő lehetett volna e felismeréshez, ám a Bözödi-könyvben ez csak a kezdet; hozzáadódik az idegen érdekekért hozott sok-sok értelmetlen véraldozat, az éhínség és a járványbetegségek pusztítása, a tömeges kivándorlás (a Kárpátokon túlra és Amerikába) okozta vérveszteség, az önsorsrontás (alkoholizmus, bicskázás, egykezés, hitelhagyás, identitásváltás stb.) és az erkölcsi züllés megannyi jóvátehető bűne.

Évtizedek múltán ereszkedett alá – ugyancsak székely szülőföldjén – az Idő kútjába Szabó Gyula, s mégis úgy tűnik, hogy előttünk jár, ő jön felénk a történelmi időből. „Ma, 1973. november 26-án vágtam ennek a bizonytalan útnak – ekképp

indítja nagylélegzetű kalandozását –, melynek vége a homályba vész. Annál homálytalanabb tisztasággal látszik már az elején a rengeteg szenvedés és pusztulás; annyira, hogy akár a saját létén is elcsodálkozhat az ember: milyen kivételesen szerencsés véletleneken múlhatott – mondhatja –, hogy annyi véres pokolból mégis annyi életet tudott az anyaméh menteni és adni tovább, három évszázadon át odább-idébb.”

Kötetének bővített újrakiadásához írt előszavában 1939 őszén Bözödi egy mondat erejéig kitér az elutasító bírálatokra, hogy újólag leszögezhesse alapállását: „Ha nagy tévedéseket és mulasztásokat kellett megállapítanom a múltban, ezt nem kevés fájdalommal tettem, mert érzem, kisebbségi helyzetünk fokozott felelősséget és fokozott körültekintést követel meg az írótól a letúnt idők bírálatánál. De az igazság és a jövő érdekében vállalnom kellett a küzdelem súlyát, nehézségeit és veszedelmét.”

E küzdelem „nehézségeit és veszedelmét” azonban a történelmi helyzet megváltozásáig nem állt módjában kifejteni. Miután a *Kelet Népet* szerkesztő Móricz Zsigmond *Miért szegény Erdély?* címmel 1941-ben ankétot indít, és ennek megszervezésére a reálpolitikában járatos Balogh Edgárt és Bözödit kéri fel, Bözödi alig tudja mérsékelni a témával kapcsolatos mondandóinak gátszakító áradását. Annál is inkább, mivel Móricz épp azokat a tulajdonságokat akarta nagygyá növesztetni az egész nemzetben, amelyeket a *Székely bánja* 1939-es MEFHOSZ-kiadásából is megismerhetett: óvatosság és vakmerőség, okosság és vállalkozókészség, szervezőkészség és egyéniségfejlesztés, hagyományőrzés és értékfogadó nyitottság. Felismeri ugyanis, hogy kisebbségi helyzetben is a Bethlen Gábor-i politizálás több százados tapasztalatai nemesedtek hétpuTTYonyos aszúvá, amit ezzel az óhajjal akart össznemzeti piedesztálra emelni: „Inkább a székely hódítson meg bennünket, mint az idegen fajok. Ő tanítson meg bennünket arra, amivel oly sok századon át éli életét a bérceS kis hazában: a reálpolitikára. Mert hiába prédikálunk itthon, hiába ájulunk és ujjongunk: itt lehetetlen lángokat gyűjtani. Itt még két generációnak kell születni s végig élni az életet, míg odajutunk, hogy csak meg is értsük az erdélyiek reális politikáját. Nálunk még azt sem tudja senki, mi a politika.” Ezek a felismerések a kommunizmus bukása utáni évtizedekben ugyancsak érvényesek.

Nem véletlen tehát, hogy Bözödi ezzel kezdi a székelyföldi szegénység „okadatulását” a *Kelet Népe* 1941. március 1-jei számában: „Most már magunk között beszélhetünk erről a kérdéSRől, tehát nyíltan szólhatunk. Nem köt az a számtalan gátlás, amely a román uralom alatt hallgatásra vagy túl bölcs mérsékletre kényszerített, ha a székelység nyomoráról kellett beszélni. Ma is emlékezetemben fáj az a lehetetlen helyzet, amellyel *Székely bánja* című könyvem megírásakor viaskodni kényszerültem: ha megírom a nagy nyomorúságot, az ellenséges román

közvélemény előtt állítok ki rossz bizonyítványt magunkról, hogy, íme, milyen egy értéktelen, silány nép került Romániába, és még miatta akarja az üres magyar propaganda visszakövetelni Erdélyt! S amennyi lehetősége volt annak, hogy a román propaganda kihasználja a fájó, de igaz helyzetképet a Romániába kényszerült székelységről, éppen annyi lehetősége volt annak is, hogy a hatóságok bíróság elé állítsák az író tázítás miatt Nagy-Románia nyugalma és békéje ellen, vagy éppen revíziós álmok miatt, mert nem látja rózsásnak a meglévő helyzetet. Volt a kérdésnek még egy másik, kényesebb pontja is. A székelyföldi szegénység mint társadalmi jelenség okai a múlt század [a 19. század! – Cs. P.] derekáig nyúlnak vissza, ezt nem hallgathatta el tárgyilagos szemlélő, ki a székely társadalom történelmi alakulásait ismeri, de viszont úgy kell megmondania, hogy ebből ne háruhaszon mentség a rosszul gazdálkodó új gazdára, a politika pedig ne mondhassa azt a panaszkozó személynek, hogy a »magyarok alatt is éppen ennyi bajod volt«. Volt más veszély is. A megélhetés nélküliek, a népfölösleg elvándorlásának kérését sem látszott tanácsosnak felveti, mert ha azt kutattuk, hová vezetett az útja a nyomtalanul eltűnt pár ezer embernek, akik a székelység zömét jelentő szegény napszámos-rétegből évente kirajzottak már közel száz esztendő óta, a vörös nyilak a Kárpátokon túlra: Moldvába és Havasalföldre vezettek. Így lett a Regát az erdélyi magyarok nagy temetője [...]. Trianon nemcsak azt jelentette, hogy a székelység idegen fennhatóság alá került, hanem azt is, hogy a lezárt hegyi utak megnyíltak kelet felé a népfölösleg előtt. Ezt ismét nem lehetett megmondani annak veszedelme nélkül, hogy a románság ellenünk fordítja a történelmi kényszerből származott helyzetet, és úgy tünteti fel, hogy a székelység előnyösebb gazdasági viszonyok közé került.”

Ha tehát valaki netán szóvá tette, miként Böződi, a székelyföldi nyomorúságot, „a kisebbségi magyar hivatalosok nem késlekedtek rányomni a bélyeget, hogy »baloldali«, osztályharcos és egységbontó, sőt a »fajáruló« jelző is hamarosan kijárt annak, aki a bajok történelmi gyökerét kereste”. Ha ez így volt a két világháború közötti kisebbségi helyzetben, még inkább felerősödtek ezek a hangok 1940-et követően, amikor a Csonka-Magyarországról érkező „ejtőernyősök” hasonló szóhasználatának súlyos személyi (a zsidók esetében: kollektív) következményei voltak. A *Kelet Népe* tehát jó időben vetette fel ezeket a kérdéseket.

A székelységnek csak az urai változtak – ez volt Böződi véleménye a negyvenes évek elején. E felismerés hatására írta a székely nép élettörténetének vázlatában, pontosabban az 1943 őszén Budapesten megjelent *Székelyek* című kötetének előszavában: „Ez a könyv, melyet most Bolyai-kiadványként vesz kezébe az olvasó, a *Székely bánja* című munkám kibővített, szélesebben megalapozott része. Kibővítettem a székelység származására és településére vonatkozó fejezettel, valamint átdolgoztam az utolsó részeket, mert ma már a sors jóvoltából nem a kisebbségi

önvédelem szabja meg életünk gyakorlati irányításának szempontjait. A szöveg egyébként változatlan, mert a múlt, a történelem, sajnos, nem módosul, és nem válik kevésbé keservessé vagy vigasztalóbbá a jelen bármilyen alakulásával. És nem változik a belőle leszűrődő tanulság sem. Most is azt látom, és most is úgy látom, mint ahogy kisebbségi éveink alatt láttam, és azt hiszem, ez a legjobb bizonyíték arra, hogy akkor is helyesen láttam. Ha itt-ott némi változás történt szövegek között, csak annyi, hogy néhol újabb adatokkal támasztottam alá megállapításaimat. [...] Alig néhány esztendő telt el, és könyvem most azok idézik, akik megjelenésekor vagy már azelőtt támadták. Azok hivatkoznak rá, és azok tették magukévá szellemét, akik nemrég felháborodtak felette.”

III.

„Tündökletes indulása után oly váratlan brutalitással teperte le őt a »felszabadulás« – emlékeztetett Böződi kálváriás sorsára az író születésének kilencvenedik évfordulója közeledtével Sütő András –, hogy harmincöt éves korában az életmű torzóban maradt, alkotókedve és lehetősége darabokra törött. Minden, amit a börtönök után írt, alkotott, levéltárakban kutatott, csak keserves kísérlet volt, hogy visszataláljon hajdani önmagához, hogy tudós álmait, regényírói terveit megvalósítsa.”

Hogy melyek voltak ezek a tervek? A Böződi életét és munkásságát ugyancsak baráti közelségből ismerő Nagy Pál ekképp sorjázhatja a tényeket: „Folyamatosan kísértette a gondolat, hogy prózát írjon az 1562-es székely felkelésről; torzóban maradt a Gábor Áronról készült regénye (csak fejezetek jelentek meg belőle a folyóiratokban), a 48-as Erdélyről felhalmozott anyagát ugyancsak szerette volna szépirodalmi formában is közkinccsé tenni. Tudatában volt annak, hogy kimondottan történelmi, tudományos jellegű munkái is magukon viselik a szépíró kézjegyeit. Az irodalomtörténész, a kritikus Böződi tanulmányai, cikkei egyebek mellett azért érdemesek megkülönböztetett figyelemre, mert bennük a szakszerű elemzés, az egyértelmű véleménymondás mély beleérző képességgel párosul. [...] A „galibás” időkben – a fokozatosan kiépülő kommunista-nacionalista diktatúra szellemgyilkos körülményei között – ritkán adatott meg számára az alkotómunka alapfeltétele: a zavartalan nyugalom. Megjelent tanulmányai, történelmi dolgozatai mellett hagyatékában őrzött befejezetlen kéziratok, vázlatok, tervek, egybegyűjtött adatok tanúskodnak dédelgetett elgondolásairól, az értelmező népiség szellemében továbbépülő életmű tág dimenzióiról. [...] Ezekben a megpróbáltatás időkben még inkább vonzották őt az irodalom, a história izgató rejtélyei, megoldatlan kérdései. Erre utalnak kitartó Petőfi-kutatásai, az a szakszerű filológusi belemerülés, ahogyan felderítette a költő élete utolsó szakaszának homályos vonatkozásait. Hagyatékában sok nyoma maradt annak is, hogy szenvedélyesen

foglalkozott a magyar őstörténelemmel, a székelység eredetével, sőt nyelvünk egyedülálló sajátosságaival is.”

Fentebb említett tollrajzában Sütő elsősorban azokat a „keserves kísérleteket” vette számba, amelyekkel a szabadságától gyakorta megfosztott író próbálták a „szocialista pokol” bugyraiból kimenekíteni, 1945 után szerzett lelki sérüléseit baráti empátiával orvosolni. Végső soron: lehetővé tenni számára, hogy életműve kiteljesítéséért küzdhessen.

Hogy miért került anatómia alá 1945 után a *Székel bánja*? Sütő ezt azzal magyarázza, hogy a mű sértette a románság nemzeti önérzetét. Fő művének még az említését is megtiltották. „Valamikor a nyolcvanas évek közepén – idézi korántsem felemelő emlékeit Sütő –, házkutatás utáni lelkiállapotban darvadozva dedikálta nekem ezt a könyvét imígyen: »S. A.-nak barátsággal egy székel, aki bánja, Böződi György.« Akkor azt mondtam neki: szójáték mögé bujtatja a büszkeségét. - Ezt a legelső szellemgyermekedet sose fogod te megbánni. Mert születése óta él, hat, eszméltető erejétől retteg a hatalom, amely vesztét érezve kapcáskodik veled.”

Nagy Pál kortársi visszaemlékezéséből részletesen megismerhető a kártékony indulatok által felszított hajsza története. Az *Erdély* című kolozsvári szociáldemokrata lap cikkírója nem kevesebbet követelt 1945 novemberében, minthogy „Bözödit azonnal tiltsák el a közléstől s háborús bűnösként állítsák bíróság elé” - a Jónás Ninivében című, antiszemitanak bélyegzett regénye miatt. Pedig ez a könyv sosem jelent meg. A zsidóüldözések idején ugyanis Böződi leállította a kiadását. Csakhogy a szélsőjobboldali Egyedül vagyunk – a szerző tudta és beleegyezése nélkül – időközben megjelentette az egyik részletét. A háború végén kialakult politikai légkörben az sem könnyítette meg Böződi helyzetét, hogy csipkelődő sírverseivel „nem egy ellenséget szerzett magának” baloldali íróársai körében.

A Buchenwaldból szabaduló Gáll Ernő kezdeti ideológiai elfogultságai nem kedveztek a két világháború közötti szellemmozgások tárgyilagos értékelésének, a hatvanas évek végén azonban – a szociológia és az etika nemzetközi rangú professzoraként – mély empátiával és elismeréssel írt a „népének elkötelezett társadalomkutató” munkásságáról. „Bözödi György nem tartozik sem az életidegen elméleteket kiagyaló katedra-szociológusok, sem a vidékies faktológia pepecselő képviselői közé – szögezte le mérlegelésében. – A múlt és jelen bátor bírálata, realista népi szemlélete teszi könyvét a militáns társadalomkutatás értékes alkotásává. [...] A történész, az író s a népe iránt felelős társadalomkutató erényei találkoznak szerencsésen Böződiben, aki egyben a legjobb hagyományok folytatója. [...] Semmi sem áll távolabb Böződitől, mint holmi mazochista vájkálás a múlt s a jelen hibáiban. A felelősség könyörtelen igazmondásra kötelezi, ám a negatívumok feltárását mindig a biztató kezdeményezések méltatásával kíséri.” A mű javított, esetleg bővített újrakiadását sürgette, mert meggyőződése szerint az ösztön-

zően hathatna a kibontakozó társadalomkutatásra. (Ez a felismerés is hozzájárult ahhoz, hogy később támogatta a csíkszeredai fiatal antropológusok – a regionális kutatásokat végző KAM-osok – intézményteremtő törekvéseit.)

A nyolcvanas években a bözödújfalusi székely szombatosok egyenes ágú leszármazottja, Kovács András ihlető forrásként hivatkozott az – időben és témában is – „előtte járó” Bözödi hajdani riportújtára. A Kriterionnál, majd a budapesti Magvető Könyvkiadónál megjelent *Vallomás a székely szombatosok perében* című krónikájában (1981, 1983) hosszasan idéz elődje helyszínrajzából. Munkája folytatását – *Útfélen fejfa* (1995), *Mondjatok káddist egy székely faluért* (1997) – a *Székely bánja* szerzője már nem vehette kézbe.

A '89-es változások után – ezt többen felpanaszolják – nem kerül be az újabb értékelvűség szerint készült középiskolai tankönyvekbe; hogy egyetemi diszciplína tárgyává is vált a *Székely bánja*, az viszont nem jutott el a köztudatba. Pedig a Mentor Kiadó az oktatási igényekhez igazodva vállalta a mű újrakiadását. Az írói hagyaték megőrzéséről – már arról, ami a belügyes zsákolók után megmaradt – Gálfalvi György és Nagy Pál gondoskodott. Az ő törődésüknek köszönhető, hogy az író születésének 95. évfordulóján Bogdánfi Zsolt fiatal kutató *Bözödi György hagyatéka az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattárában* címmel tarthatott előadást.

A kolozsvári Helikonban tette szóvá Szócs István, hogy a kerek évfordulókon Bözödit „nem szokás megünnepelni”. Tudományos szintű megemlékezések azonban történtek. A kilencvenedik születésnapjára az unitárius egyház, a kilencvenötödiken az Erdélyi Múzeum-Egyesület felkért előadói erősítették fel a szépíró, a szociográfus, a történész mához szóló üzenetét. A *Helikonban*, a *Korunkban*, a *Keresztény Magvetőben*, a *Székelyföldben*, illetve magyarországi folyóiratokban is közreadott előadások szövegéből kiderült, hogy legmarkánsabban még mindig szociográfusként él a köztudatban, jöllehet rendszerint már költői és szépprózai munkássága is szóba kerül a *Székely bánja* kapcsán. Ezt tükrözi Pomogáts Béla *A magyar irodalom Erdélyben (1918–1944)* című irodalomtörténetének első kötete is, amely nemcsak a szociográfiának szánt fejezetben (Szociográfia és valóságirodalom, 326–335), hanem az íróról megrajzolt portréban (373–375) is úgy említi Bözödi „történeti szociográfiáját”, mint „az erdélyi magyar társadalomkutatás klasszikus művét”. Elemző bemutatására azonban nem tér ki.

Szerencsé(nk)re megtette ezt Poszler György, aki 1996-ban nagy örömmel fejezte fel a radikális-népi költő-szociográfus alulról felfelé építkező civiltársadalmi programját. Amely „nem az államra épít, hanem a társadalomra. Az állam, jó, ha segít, de legalább engedje. Hogy is mondta Bibó István? Abnormális fejlődésben – a kelet-európaiban – az állam államosítja a társadalmat. Normális fejlődésben – a nyugat-európaiban – a társadalom társadalmisítja az államot. Erről van szó. A

fejlődés normális, nyugat-európai változatáról. Ha nem is megvalósításáról, legalábbis megközelítéséről. Ahol a társadalmisított államban az önmagát felépítő és kisebbségi magyar civil közösség megmentheti-átmentheti önmagát az egyetemes magyarság szellemi egységének, az adott utódállam politikai egységének egyértelmű gazdagodására.”

* Részletek az Erdély-történeti Alapítvány szervezésében tartott és a Debreceni Akadémiai Bizottság által támogatott Székely konferencián (2009. október 2–3.) elhangzott előadásból.

Jegyzetek

- Gálfalvi György: Böződi György galibái. Látó, 1990. 2. 127–133.
- Böződi György: A Székely bánja forrásánál. Korunk, 1967. 9. 1197–1200.
- Balogh Edgár: Böződi Györgyről eddig és ezentúl. In: B. E.: Mesterek és kortársak. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974. 456–468.
- Gáll Ernő: Népét szolgáló társadalomkutató. In: G. E.: Tegnapi és mai önismeret. Esszék, tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975. 150–154.
- Újabb kiadását lásd in B. Gy.: Földre írt történelem. Válogatott írások – Nagy Pál gondozásában. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998. 5–38.
- Nagy Pál: „Megírni mindent...” In: Böződi György: Földre írt történelem. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998. 267–274.
- Böződi György: i. m. i. h.
- Balogh Edgár: i. m. i. h.
- Schöpflin Aladár: Romlás. Nyugat, 1940. 8.
- Poszler György: „Székely bánja”. A szenttamási bicskás és a makfalvi körorvos. In: P. Gy.: Az eltévedt lovas nyomában. Balassi Kiadó, Bp., 2008. 582–590.
- Balogh Edgár: i. m. i. h.
- Lásd a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon Erdélyi Enciklopédia címszavát.
- Pomogáts Béla: A magyar irodalom Erdélyben (1918–1944) I–II. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2009. 326–335.
- Böződi György: A Székely bánja forrásánál. I. h.
- Csapody Miklós: Böződi és a Székely bánja. Életünk, 1986. 9–10. 889–898.
- Uő: uo.
- Egyed Ákos ajánlása Böződi György Székely századok című kötetéhez. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002. Hátsó borító.
- Molter Károly: Tamási németül. Erdélyi Helikon, 1941. 12. 818–822.

- Vita Zsigmond: Az erdélyi irodalom útkeresései. A romantikától egy új realizmus felé. Kelet Népe, 1938. 298–303.
- Pomogáts Béla (szerk.): Jelszó és mítosz. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2003.
- Venczel József: Bözödi György társadalomkutató műve. Hitel, 1938. 169–172.
- Kovács Katona Jenő: Erdélyi falukutatás. Korunk, 1939. 9. 766–771.
- Balogh Edgár: Erdélyi magyarságtudomány. Korunk, 1937. 10. 874–877.
- Uő.: A társadalomrajztól a társadalmi vallomásig. Korunk, 1937. 3. 261–264.
- Uő.: Bözödi György könyve a székelységről. Brassói Lapok, 1938. június 20. Kötetben in B. E.: Mesterek és kortársak. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1974. 456–458.
- Mikó Imre: Székely bánja. Keleti Újság, 1938. július 31. Újraközölve in M. I.: Akik előttem jártak. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976. 64–67.
- Jancsó Béla: Az első tudományos vidékmonográfiánkhoz. Erdélyi Fialok, 1938. 2. 7–10. Újraközölve in: J. B.: Irodalom és közélet. Cikkek, esszék, tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973.
- Mikó Imre: i. m.
- Szabó Gyula: A sátán labdája III. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1878. 5.
- Móricz Zsigmond: Reálpolitika. Az erdélyi lélek alapvonása. Kelet Népe, 1941. 2. 1–2.
- Bözödi György: A székelyföldi szegénység. Kelet Népe, 1941. 4. 3–5.
- Vö.: Bözödi György: Székely századok. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002. 316–317.
- Nagy Pál: „Megírni mindent...” 270
- Sütő András: „Álmodban feladnám a szemüvegedet...” (Emlékezés Bözödi Györgyre). Hitel, 2002. 6. 6–13. Kötetben in: S. A.: Létvégi hajrában. Esszék, cikkek, beszélgetések. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2006. 48–59.
- Sütő András: uo.
- Nagy Pál: i. m. 273.
- Gáll Ernő: Az elkötelezett társadalomkutató. Igaz Szó, 1969. 3. 356–360. Kötetben in: G. E.: Tegnapi és mai önismeret. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974. Népet szolgáló társadalomkutató címmel.
- Vö.: Cseke Péter: A magyar szociográfia erdélyi műhelyei. Presa Universitara – Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár, 2007.
- Vö.: Sütő András: i. m. i. h.
- Vö.: Karácsonyi Zsolt: Buborékirodalom. Beszélgetés Szócs István íróval, kritikussal. Helikon (Kolozsvár), 2008. 15. (aug. 10.)

Márkus Béla

Egy asztalnál Szilágyi Istvánnal

Ha én egyszer Szilágyi Istvánnal egy asztalnál ülhetnék, biztos az életéről és az életművéről faggatnám. Megkérdezném például két sorsfordító döntéséről, hirtelen jött vagy titokban érlelt elhatározásáról. Arról, hogy tényleg tékozló fiúnak tartja-e (vagy tartotta-e) magát, olyannak, aki kiskamasz korában, a tizenötödik évét járva egyszer csak se szó, se beszéd, ukmukfukk ott hagyott – nem csapat, papot, de – mindenkit s mindent, ami addig kitöltötte az életét. Ott hagyta Zilahon, ahol nevelkedett, a családját, özvegy édesanyját, ott a líceumot, Ady alma materét, hogy szinte az éj leple alatt Kolozsvárott teremjen, ipariskolában. Mozdonyvezető szeretett volna lenni, ezért. De nem lett, nem lehetett, mert nem jó szemmel nézett a világra, s ezt az orvosi vizsgálat rögtön rögzítette is. S még szerencse, ugye, hogy a látlelet előtt a tanoncévekkel, a nagyváradi, majd a szatmárnémeti vasúti fűtőházban lehúzott „gyakorlattal” párhuzamosan az esti tagozaton megszerezte az érettségit – máskülönben nem próbálhat szerencsét az egyetemen, a Babes-Bolyai jogi karán, immár mesebeli, semmint tékozló fiúként – ha csak a vasút veszteségét nem nézzük, amit az onnan történt távozásával okozott.

Ha én egyszer Szilágyi Istvánnal egy asztalnál ülhetnék, az egyetemi éveiről is kérdezném. Hogy mi akart lenni? Ügyész, ügyvéd, bíró? Vagy mindjárt egyik sem, mihelyt – még hallgató korában – megjelent az *Utunkban* az az önéletrajzi ihletésű karcolata, amelyikben az inaskodás próbáit elevenítette fel, s amelyik aztán annyira meghozta a kedvét az íráshoz, hogy volt bátorsága a Román Népköztársaság kikiáltásának 15. évfordulója alkalmából meghirdetett novellapályázatra jelentkezni. S innentől aztán nem volt megállás – vagy azért, mert az elbeszélése, a maga idejében a címével mintegy provokáló *Ahol nem történik semmi* megnyerte a pályázatot, vagy azért, mert eleve erősebb késztetést érzett bírósági akták, ügyiratok helyett szépprózát írni. És: újságíróskodni – jogi doktorként, kifaggatni, ha már nem bíró lett, a tárca, a riport, a kommentár, a vezércikk titkait. Annál a hetilapnál, amelyik a jobb időkben, a hetvenes években, volt hogy tizenhatezer példányban jelent meg, s ahol alig töltött el öt esztendőt a riportrovatban, kiemelték, 1968-ban főszerkesztő-helyettes lett, s maradt több mint húsz esztendeig. Egészen pontosan Ceausescu bukásáig, amikor a diktatúrából demokrácia, az *Utunkból* pedig *Helikon* lett, az utóbbiból egyik napról a másikra, hogy az előbbiből is ilyen hamar, az iránt támadhatnak kétségeink. Mint ahogy az „új” lapnál, az előbb hetente, majd máig kéthetente megjelenő *Helikonnál* a főszerkesztővé választott Szilágyi Istvánnak támadtak is. Ékes bizonyítékai ennek az átalakulást, „rendszerváltoztatás”-t fogadó kételynek azok a cikksorozatai – a *Krónika*, illetve

a *Renegátlástanul* –, amelyek a kilencvenes évek legelején úgy íródtak, hogy a múlt bűneit, a „forradalom” kitörésének körülményeit feltárni siettető igyekeztük máig sem vesztette el, sajnos, időszerűségét.

Ha én egyszer Szilágyi Istvánnal egy asztalnál ülhetnék, megkérdezném tőle, miért nem szeret a publicisztikai munkásságáról beszélni, nyilatkozni. Szinte már annyira semmibe veszi őket, mint az első két prózakötetét, a *Sorskovács* és az *Ezen a csillagon* címűeket. Mit szégyell rajtuk – firtatnám –, csak nem azt tán, hogy cselekményük, alakjaik és eseményeik a nehéz kétkezi munka világából valóak? A mozdonyokéból, amelyik a szerző számára a legismerősebbnek számított. Írt volna ismeretlen, idegen világokról? Tagadta volna meg, ahogy és amiért a pályázat díjnyerteseként méltatták: „életanyagában, gondolkodásmódjában, művészi látásában is a felszabadult munkásosztály fia és neveltje”? Igaz, a kor szocialista szótárának efféle szavai, mint *felszabadulás* nála elvétve ha előfordulnak. Nem szólva olyanokról, mint hogy Marx, hogy Engels, hogy Lenin s a hozzájuk kapcsolt izmusok – nyilván tudatosan hagyta ki ezeket a cikkeiből is. Pártzsargon helyett szakzsargont használt, egy-egy – zömmel ipari – szakma tolvajnyelvét. Ezt kellene megtagadni? Vagy azt, amit Sánta Ferenc emelkedettségében is hétköznapi történetét, a nemzedéke antológiájának címadó darabját, az *Emberavatást* jellemzi? A felnőtté válás büszkeségét, a helyállását, amely nem a kommunista öntudatból fakad, nem külső, hanem belső kényszerből, a munka próbatételeinek önkéntes vállalásából. Vagy nem ezért fordult a pályakezdő író a belső monológ-hoz, a korszak kritikusi felfogása szerint elítélendő, mert úgymond öncélú pszichologizáláshoz vezető elbeszélői módszeréhez?

Ha én egyszer egy asztalnál ülhetnék Szilágyi Istvánnal, bátorzkodnám érdeklődni az iránt is, vajon az első regényére, az *Üllő, dobszó, harangra* is azért veszteget olyan kevés szót a vallomásaiban, beszélgetéseiben, mert szintén szeretne elfeledkezni róla. Pedig Gencsi Annának, a második világháború vége felé egy isten háta mögötti faluban tanítóskodó lánynak a katonaszökevény Karatna Istvánnal való részben kényszerű, részben önként vállalt együttléte (nála bújik meg a front előtt a férfi) önmagában is izgalmas pszichodráma, a külső körülményeket tekintve csakugyan élethalálharc, de a kettejük sűrű gondolati szövésű párbeszédét hallgatva „zárt tárgyalás” is a felelősségvállalásról. A regényvilágot különössé teszi az elbeszélői eljárás, hogy nem ad nevet az egymással háborúzó hadseregeknek, nincs szó róla, hogy a szovjetek csatáznak a németekkel, az egyik oldalán a román, a másikon a magyar csapatokkal – az általánosításnak, egyetemes érvényűségre törekvésnek ebben a jelében volt kritikus, aki a francia „új regény” mintáját fedezte fel. Később olyanok is akadtak, akik a tanítónő szomszédjának, Önyey Gábornak a szavak helyett a címbeli üllő megszakadásig való cipelésével kifejezett vonzódását a *Kő hull apadó kútba* Gönczi Dénesének szótlanságával rokonított-

ták, Anna szeszélyeit, kegyetlen évődéseit pedig Szendy Ilkával. De a leginkább figyelemre méltó az az egyidejű vélekedés volt, amely szerint Szabó Gyula műve, a *Gondos atyafiság* első kötete óta nem volt ehhez hasonló „felkavaró” regény, azaz a romániai magyar irodalom két és fél évtizedének csak a legjobbakkal mérhető alkotása. „... oly annyira más, mint általában az epikánk, hogy éppen másságával késztet mélyebb önvizsgálatra” – szölte a méltatás, amihez a ma távlatából érdemes újfent egy kérdést is kapcsolni. Azt, hogy vajon ez a „történelemfilozófiai és erkölcsfilozófiai problémák erdejében” bolyongó mű nem azért felejtődött-e már-már teljesen, mert ugyanakkor jelent meg – 1969-ben –, amikor Bálint Tibor *Zokogó majom* című, hajdan a romániai *Rozsdatemető*nek nevezett, igen sikeres, filmre is vitt regénye. Nem beszélve az ugyancsak ez idő tájt közreadott verses kötetekről, Kányádi Sándor *Fától fáig* vagy Szilágyi Domokos *A láz enciklopédiája* vagy a *Búcsú a trópusoktól* című gyűjteményeiről. Ezek, Farkas Árpád és Király László, Páskándi Géza és Székely János és mások könyveivel együtt korábban sohasem tapasztalt érdeklődést váltottak ki. A rájuk irányuló figyelem elterelte az Űllő, dobszó, harang iránti kíváncsiságot.

Így volt-e? Ha én egyszer Szilágyi Istvánnal egy asztalnál ülhetnék, bizonyosságot próbálnék szerezni erről is. Mint ahogy a következő, mind ez idáig utolsó novelláskönyv, a *Jámbor vadak* egyik apró jellegzetességéről is. Arról, hogy a korábbi két elbeszéléskötethez képest megváltozik az önéletrajzi jellege – a munkafolyamatok, tárgyak és eszközök részletező leírása helyett a gyermekkor játékaival, kalandjaival, csínytevéseinek felidézése kap hangsúlyt. S megjelenik az az „alak” is – például a *Kibic, az árva ember* történetében Zemo –, akit az elbeszélő a nagyapjának nevez, és aki – mit ad Isten! – kísértetiesen hasonlít is az 1982-es *Utunk* évkönyvében megjelent családtörténet, a *Vesztesek* és más írások lapjain megrajzolt valódi nagyapához. Mindez, meglehetősen alig volna érdekes, ha a személyiségjegyek nem illenének a *Kő hull apadó kútba* kivert kutyaként élő Faggyas Józsiájára, akinek kideríthetetlen, hogy az önérzete erősebb-e vagy a beleérző képessége, a lelkekbe látó. Jajdont idézik, cím szerint is, a kötet egyik ciklusának írásai – így mintegy előkészítői is lehetnek annak a regénynek, a *Kő hull...*-nak, amelyet az *Utunk* kritikusai 1975-ben a romániai magyar irodalom legkiemelkedőbb alkotásának, az *Év* könyvének választottak. A *Jámbor vadak* másik ciklusa viszont mintha az *Agancsbozót*, az 1990-ben végre közzé tett, a Ceausescu-diktatúrában tiltott könyvnek számító regény felé mutatna – a sorsnak, a környezetnek, a társadalomnak és a természetnek egyaránt kiszolgáltatott hőseikkel, a támadásokat jámbor vadakként elviselőikkel. Ez a novellavilág azonosíthatatlanul idegen helyszíneivel és alakjaival, furcsa történeteivel ahhoz hasonlóan épül, mint a szerző egykori jó barátjáé, Bodor Ádámé. Akivel azután – ugorhatunk előre? – akkor sem akasztják majd össze a bajszukat, amikor – 2002-ben – visszautasította azt

a Magyar Irodalmi Díjat – a vele járó több millió forinttal együtt, természetesen –, amelyet a *Hollóidő* megosztva „érdemelt” volna ki Balla Zsófiának a Bodorral készült interjúkötetével.

S itt érkeztem el – ha egyszer Szilágyi Istvánnal egy asztalnál ülhetnék, megkérdezném, hogy kacskaringóval-e – a XX. század immár (irodalmi) közmegegyezészerűen klasszikusnak tartott alkotásához, a *Kő hull apadó kútba* című regényéhez. Nevezték – maga a szerző, amikor a filmre vitel került szóba – baladás-keserves ámokfutásnak, a napszámos szeretőjét meggyilkoló tímárlány, Szendy Ilka féktelen önpusztításának. Pontos látomásnak egy kisvárosról, arról a Jajdonról, amely Zilahról mintáztatott, szociológiailag is hiteles képet rajzolva róla, s benne a XX. század legelejének céhes-kézműves iparáról. Volt, aki a nagy vállalkozások szépségéről töprengett róla szólva. Volt, aki a gondolat és az álom határvezeit érzékelte a látomásos képrendszer teremtette cselekményben „úszva”. Ismét mások a pusztulás motívumait emelték ki, a szabadság nélküli rend fokozatait. Nem túlzásnak szánta, aki így vélekedett: ez a regény A száz év magány – Erdélyből. Kulcsár Szabó Ernő, korabeli kritikájában mintegy összefoglalta a mű érdemeit és értékeit: a század eleji magyar kisváros létét megörökítő ethoszát, rétegstruktúrájának gazdagságát, számba vehetetlen nyelvi erejét méltatta. Németh László-i fogantatásúnak vélte, érdemeit nem kisebbiteni akarva ezzel – csak talán arra a párhuzamra utalva, hogy miként az *Iszony* hősnőjét, Kárász Nellit a halálesetek sodorják egyre közelebb a végzetéhez, akként Szendy Ilka esetében is ezek alakítják a család hanyatlástörténetét. A kritikus szerint a Kemény Zsigmond és Faulkner ihletettségében született regény „élet és kor egyetemes víziója”, a tudatmozgás és a lélekállapot hű kifejezője. Olvasható lélekrajzként, történelmi regényként, ám detektívtörténetként is, középpontban azzal a rejtéllyel, hogy fény derül-e a gyilkos kilétére avagy hogyan emészti el a lelket a bűn titkolása.

Kérdések kérdés hátán. Ám ha egyszer egy asztalnál ülhetnék Szilágyi Istvánnal, csak megkérdezném tőle, hogy pattant ki a tizenöt évvel későbbi ellenutópia, az *Agancsbozót* alapötlete. A hivatalnokféle férfi története, aki egyszer csak ott találja magát egy irdatlan magasságú hegy tetején egy barlangban, ahová kideríthetetlen okok következtében került, s ahol – hozzá hasonlóan – névtelen három társának napról napra ráosztott feladata kardot kovácsolni. Hogy ki kötelezi őket erre, a csupa nagybetűvel írt Velünk Rendelkező Szándék-e, vagy egy ismeretlen földi hatalom, a gazda, aki az elemőzsiát is küldi föl csörlőszerű alkalmatosságon a szarvasok elhullott agancsai borította „alvilág”-ból? Válasz, egyértelmű, aligha adható. Arra már inkább, hogy ez az abszurdba illő történet a szerzői önértelmezés szerint főképpen azt példázza – régi meggyőződése ez –, hogy a munkába, a legnehezebbe és a legértelmetlenebbe is annyira bele lehet feledkezni, amikor mintegy mellékessé válnak a külső körülmények. Mellékessé cél és haszon, ami-

kor maga a bütykölés, bajlódás, vacakolás adja meg a dolog értelmét. A szocializmussal azonos diktatúra is ilyen „amikor” volt. Így is lehetett menekülni előle. S úgy is, ha a művészet világának élményeit, egy-egy zenei, képzőművészeti alkotás nyújtotta élmény emlékeit szegezte vele szembe a titokzatos hatalmaknak kiszolgáltatott ember. Az *Agancsbozót*ról írta egyik méltatója: magányos és társtalan alkotás, enigmatikus parabola eposzi terjedelemben, mitikus szakácművészeti robinzonád és vasipari *Cantata profana*, naiv mese és hipertudatos regény.

Hát még mennyire az a *Hollóidő!* – kiáltanék fel, mellőzve ez egyszer a kérdést, ha egyszer Szilágyi Istvánnal egy asztalnál ülhetnék. Mennyire a keze ügyébe állította mindazokat az eszközöket, amelyeket a posztmodern felkínált: helynek és időnek az elbizonytalanítását, miközben a kiindulópontja nagyon is bizonyos: Szegedi Kis Istvánnak, a magyar reformáció e különös sorsú alakjának Skaricza Máté által írt életrajza. Szövegközi mű tehát a regény – mondhatnánk tréfálkozva, ha maga a megidézett kor, a török hódoltság kora, mindjárt Mohács után a legcsekélyebb okot adná erre. De minden – ahogy G. Kiss Valéria, az életmű talán legjobb ismerője írta – a holtakkal terített végesség felé mutat, a gúlába rakott koponyák irányába. Még a szerelem is, az érzéki örömöknek az a tobzódása, amely csak ideig-óráig képes feledtetni a rabság létállapotát. A rablét ellen pedig nem nyújt fogódzót, mint az előbbi regényben, a műveltség sem. De a vallásról, a hitről való töprengés sem, amely pedig az egyéni gondok fölött a nép, a nemzet jövője felé fordul. Így helytálló a kritikus vélekedése, hogy noha e történelmi regény nem ad követhető létmodellt, mégis drámai erővel veti föl a magyarság és az emberi lét egykori és mai megoldatlan sorskérdéseit. Ám nemcsak történelmi regényként olvasható ez sem. A cselekményszálak szövése itt is inkább a krimikre emlékeztet, megannyi titkot rejt el, majd mutat meg. És a figurák, a vérbő alakok, akiknek nemcsak testi, de lelki kiterjedésük van: tablójuk talán még színesebb a *Kő hull apadó kútba* együttesénél is. Ha össze kellene vetni őket, onnan kellene kiindulni, ahonnan egyik méltatójuk: hogy mindkettő remekmű. „Az első egy társadalmi-történelmi metszet elemzése – térben-időben konkrétan. A második magának a történelemnek az értelmezése – térben-időben absztraktnan. Pontosabban arról is szó van: a társadalmi-történelmi metszet elemezhető. Maga a történelem értelmezhetetlen. Az elsőben kegyetlen az adott történelmi helyzet. A másodikban kegyetlen (hollóidő) az egész történelem.”

Hát ennyi. Ezek után ha egyszer én egy asztalnál ülhetnék Szilágyi Istvánnal, de hogy fárasztanám fölöslegesen a kérdéseimmel. Tudnám már, hogy a művei felelnek helyette, úgylis. Főleg, hogy a hetven felé közeleg, szinte órák kérdése – Isten éltesse! –, és eléri.

(*Elhangzott Fehérgyarmaton, a Kölcsey Társaság ülésén 2008. IX. 26-án.*)

Márkus Béla

Mennyei elismervény, érkezett égi postán a díj névadójától

Alulírott Arany János mindennek előtte kinyilvánítom, hogy a jutalom, melyet megtisztelő méltatlansággal rólam neveztek el, jó kezekbe kerül. Nemhogy app-rehendálnék, de direkte akceptálok a döntést. A sok ok közül kettőt hozva fel, miért.

Pro primo: a személyesebb jellegű. Megjárhatta az eszemet itt fenn, az égben is, hogy földiek volnánk, voltaképpen. Mindketten a Pártiumban nevelkedtünk, Zilah szinte egy lóugrásnyira fekszik Szalontától, mennyivel közelebb, mint Mármaros szigete, ahonnan, ugye, lélekszakadva kutyaoltam haza. De térnék a tárgyra vissza, Pityókra nevezetesen, ahogy – hallom – pajtásilag becézik az írással való haszontalankodásban nekem szerfelett tetszőt, aki – ahogy tíz-tizenöt évente „sorjázó” regénybeli ügyködéseit nézem, nagyon ösmérheti azt a küszködést, amikor mintha írni kezdene az ember, s aztán egészen a tollrágásig menék. Rokon lelkem ő, no, mondanám, ha meg nem sérteném. Azzal talán még nem, hogy kijelentém, a nekem oly kedves balladák szelleme minden kortársánál elevebben hatotta, járja át az ő írásait. Emlékezetben tartám, amiről jómaga szívesen megfeledkezne bár, hogy mindjárt mikor indult, *Traktorosballadát* szerzett – egy apa és fia tragédiáját nem dalban, hanem karcolatban beszélve el. Nyilván nem Greguss Ágosttal vágyott feleselni – feleseltem én vele eleget, magamban főleg, mikor szétcincálta lelkem jobb felének összes költeményeit, merészelve állítani még címül is: *Petőfi pedig poéta nem vala*. Mi tagadás viszont, amit *A balladáról* írt, megdobogtatta a szívemet. Hogy keresztény lelkiületet és nemzeti jelleget hordozó műfaj, s hogy a tragikum mozgatója a bűnbe sodródó szenvedély, valamint az a lelkiismeret, amely az embert önmaga bírójává teszi. Tudós szavak, méltán támaszkodik rájuk – ahogy a világhálón nyomon követem – balladáim mostani méltatója, akadémikus Imre László is. Ezért is égett elismerésem kis szövétneke előbb halvány, majd mind vastagabb világgal, amikor a *Kő hull apadó kútba* szerzői önértelmezésére bukkantam: *Balladás, keserves ámokfutásnak* tartja, amit hősnője, Szendy Ilka művel, vagy amit a sorsa műveltet vele. Hát nem igazolódik itt is, amit a ma tudósa kései balladáimról állítja, hogy az erkölcsi igazságszolgáltatás szerint a vétség, Gönczi Dénes meggyilkolása szükségképpen megérdemelt büntetéssel jár. De felhozhatnám az önvád üldözte Ágnes asszony példáját is – nem magam hasonlítanám össze őket, megtették ezt a regény kortárs kritikusai is. Vehetném aztán sorra a látomásoktól, álmoktól, hallucinációktól gyötrött pillanatok, Gönczi feleségé-

nek, Marinak babonás hiszékenységét, a pogány kori hiedelemvilág nyomait. A halálesetek homályba burkolását, a feszültségkeltő titokzatosságot. Vagy azt, ami még az *Agancsbozót* valóság feletti szférájában is meghatározó tényező, nem szólva a *Hollóidőről*: hogy olyan zárt világok, amelynek elemei a kezdetektől a tragikus vég felé mutatnak, azaz már a kiinduló helyzet – Deres fenn a sziklahámorban, Terebi és Fortuna Illés úr Reveken – magába foglalja a végzetszerűséget. Folytathatnám, túlzás nélkül szólva, hogy ahány alak, annyi balladás sorsszerűség.

De térjek rá, bár az én időm végtelen, az Önöké véges, másodjára, pro secundo arra is, ami legalább ennyire nyomós ok: a díjra érdemesült műveinek beszéd módjára, a stíltre. Ma, mint régebb, amikor – ahogy mondtam volt – a magyar nyelvre minden nyelv hat, kivéve a magyart, lelkem melengeti, ha olyanokat olvasok – találmra mondom –, mint hogy „a harmat nyirka átjárta gyenge mazolán gúnyját”, hogy „elrökkenti a jóvát”, hogy ókumlál, hogy lozsolja a vizet, hogy „megmért szóval” beszél és így tovább. Nem akarnék hosszan idézni, se – mint Fortuna úr – „kemény, bibliás példálkodás”-ba fogni. Valahogy azt érzem, amit Erdély állítólag jeles írója, a *Hollóidő* szerzőjének tán nem épp a szíve csücske velem, pontosabban hát a *Toldival* kapcsolatban mondott: hogy a magyar nyelv erdőzúgását hallja, valahányszor a soraim közé téved. No, ilyen zúgásra kaptam fel én a fülem, de nem is csak az átható, mély hangokra, hanem a susogó szelídekre, a csend neszezésére is. Ám nem akarnék a „mondós ember” képében sem tetszelegni, bizonygatni „járt-kótt” voltomat. Hiszen elárulhatom végül, Isten lássa lelkemet, hogy mindegy volna nekem, ki mekkora szépirodalmi értéket fedezett és fedez fel Szilágyi István szépprózáiban. Én már pusztán a neve alapján kitüntetném, merthogy betűről betűre annak a drága iskolatársamnak az alakját idézi fel, aki nélkül, az ő két évig tartó mindennapos noszogatása nélkül a lábaim tán sose érintették volna az írói pályát. Magam vagyok hálás tehát, ha elfogadják mennyei elismervényem, mely kelt 2008. október havának 23. napján Arany János szerzésében.

Bertha Zoltán

Bálint Tibor

Bálint Tibor, az ízig-vérig kolozsvári író, az erdélyi sors különleges szavú megörökítője, a jellegzetes közép-európai társadalmi-történelmi élethelyzetek látomásos megelevenítője és az emberiségnyi léthorizontok megvilágítója: az erdélyi és az egyetemes magyar szépírás mesterei, legkiválóbbjai közül való volt – és marad. Nemigen akadt komoly kortársa, nemzedéki pályatársa, kritikusa vagy olvasója, akit ne nyűgözött volna le látásának, stílusának, ábrázoló nyelvi erejének különös hatása, kivételes atmoszférája és szuggesztivitása. A faluról a városba sodródó cselédség, a külvárosi, peremvidéki szegénység, a tengődő kisiparosság, a fülledt levegőjű munkásnegyedek hírhozójaként lépett az irodalomba – s azonnal költőivé mélyítve testközeli élményeit, a próza, az elbeszélés megjelenítő hitelességét valami lélekboldogaton igézetes líraisággal átszínezve-stilizálva, egyszersmind modernizálva. Kezdetől egészen eredeti hangjának felerősítésében egy Krúdy, egy Tamási, egy Gelléri vagy Karácsony Benő szellemujja, vagy messzebről főként a nagy oroszok, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Csehov szellemi-művészi inspirációja segítette; légies, álomi, „tündéri” hangulatsugárzó realizmusa, hétköznapokat „elvarázsoló”, csendes vagy lármás utcákba, lépcsőházakba „angyaljárást” idéző történetmondása fényévnnyire került el az ötvenes évek szocreáljának és proletkultjának bornírt kívánalmait. Így végeztek „vérátömlesztést”, „korváltást” a háború után indulók (Sütő András, Székely János, Kányádi Sándor, Szabó Gyula, Fodor Sándor), majd a közvetlenül őket követő *Forrás*-nemzedék mértékadóí (Szilágyi Domokos, Páskándi Géza, Lászlóffy Aladár, Szilágyi István, Hervay Gizella és a többiek) – Bálint Tiborral is az élen – a sematizmus hosszúra nyúlt évtizedei után a romániai magyar irodalomban.

Az 1932-ben, tízgyermekes munkáscsaládban született, egyebek mellett a kolozsvári református kollégiumban és az akkor még önálló magyar Bolyai Tudományegyetemen nevelkedett, de a gyötrelmes alkalmi fizikai munkák meg az *Igazság*, a *Falvak Dolgozó Népe*, az *Iffjúmunkás* című lapoknál megtapasztalt hajszás és akkoriban elviselhetetlen felső politikai direktívákkal agyongyötört újságírás, riporterkedés, vagyis úgymond „az élet iskoláját” is kijáró író az ötvenes évek második felétől jelentkezett műveivel a folyóiratokban; s debütáló *Forrás*-könyve (*Csendes utca*, 1963) a hozzáértőktől pedig már meg is kapta azt az elismerést, amely a további novellák, elbeszélések, tárcák, krokik, karcolatok köteteknek az emlékezetes sokaságát is fogadta, kísérte. Mert valóban lebilincselő volt az a szemléleti frissesség, amely a csetlő-botló kisemberek nyugtalanságait és érzelmi csapongásait akár anekdotikus, akár imaginárius jelenetézéssel kivetítő

pillanatképekből árad, s amely a furcsa alakok játszi festőiségben vibráló karakterrajzát is ezzel a (Páskándi Géza szerinti) „vaskos impresszionizmussal” telíti. De máig alapos kritikai feladatot jelenthet annak az elemzése is például, hogy miként függött össze Bálint Tibor modern fantasztkumot és abszurd humort elegyítő novellisztikája, vagy prófétikus-groteszk világtávlatokat átfogó antiutópiája (az elgépiesedő civilizációt karikírozó 1967-es *Önkéntes rózsák Sodomában*) a hatvanas évek amerikai, angol, francia, német és másféle kultúrfolyamataival – párhuzamos és a korszellemben összekapcsolódó művészeti tendenciáival. Vagy külön hatalmas fejezet az életműben a gyermek- és ifjúsági irodalmi remek, a prózai mesék, kalandregények, csodás történetek bőséges sorozata, amelyek megalkotását az emblematis erdélyi-kolozsvári gyermekirodalmi lap, a *Napsugár* szerkesztőségében 1967-től végzett munka egyre csak látványosabb termékenységre készítetn inspirálta.

S a legelső olyan kimagasló teljesítmények közé tartozik Bálint Tibor nagyregénye, a *Zokogó majom* is, amelyek a megújuló, „nagykorúsodó” erdélyi irodalom hetvenes évekbeli fellendülését mutatták. Voltaképpen ez az 1969-ben megjelent korszakmeghatározó alkotás nyitotta meg további remekművek egész sorát. S méltán lett kirobbanó könyvsiker – ítések, szakmabéliek, az értő nagyközönség köreiből egyaránt; s az egész magyar nyelvterületen. Nem csoda: olyan bőveltesen tarka sorspanorámáját, szimbolikus történelmi freskóját festi ez a mesei népeposz, ez a vallomásos önéletrajzi tényregény vagy családregegy az esendő kisemberi létezés kelet-közép-európai térségeinek és perifériáinak, hogy abban az önmagunkra ismertető kislétező-közösségi léttapasztalat – maga a humánus kálváriája – egész megrendítő mélységében tárulkozik föl. Olyan egyszerre érzékletes és jelképes sorsvívót vetítve élénk, amely csak a mágikus-mitologikus realizmus csúcspontjához merészkedő esztétikai fogalmakkal és kategóriákkal értékelhető. Mert a harmincas évektől, a nagy világválságtól a háborús idők nyomorúságain át a szovjet–román diktatúra első szakaszáig ívelő szociografikus társadalomtörténeti tabló káprázatosan sokszínű mozaikképkockái – a festői látványteremtésben – szemléletes valóságrajz és mitikus sugallatosság összetéveszthetetlenül sajátos, lebilincselően teljes érvényű széptani egységét érik el. A bővérű, fantáziadús meseáradás misztériumszerű ősforrásainál járunk, a szételemezhetetlenül árnyalt előadás hangnemváltozatainak sűrű hatásformáinál: a humoros-ironikustól az együttérzőig, az anekdotikustól a drámai-balladisztikusig, a morbid-bizarrról és (tragi)komikustól a nosztalgikusig terjedően.

Sokan üdvözölték ám elragadtatva mindezt – Féja Gézától Czine Mihályig, Iliá Mihálytól Pomogáts Béláig, Kántor Lajosig és a többiekig. S mennyire felejthetetlenek maradtak a könyv új és új kiadásai, megjelent fordításai vagy megfilmesítése után is azok a regényhősök! Vagy éppen ezeknek is köszönhetően: köztük a

mű *Sánta angyalok utcája* című drámaavatóját a kolozsvári magyar színházban eljátszó frenetikus sikerű előadásnak 1972-ben – amelyet Tamási, Sütő, Deák Tamás, Méhes György, Kocsis István és mások legendás színpadra állítója, Szabó József rendezett! Milyen elevennek látszik előttünk ma is a folyton és hiábavalón kísérletezgető apa, a családot összefogó anya, az örökké vetett ágyra vágyó és mindig kudarcot valló másodpincér groteszk-panoptikumi alakja. Vagy maga az értelmiségivé felnövekvő és írói ars poeticát kikristályosító főszereplő, aki illyési módra nem menekülhet – mert nem is akar, megfélemlítések ellenére sem – azoknak a lét összes terhét, súlyát cipelő, sorsverte, elesett szegényeknek, nyomorultaknak és kiszolgáltatottaknak az erkölcsi vállalásától és képviselésétől, akik minden körülmények között emberré nevelték.

S a lélektani emberlátással, a vonásnyi-villanásnyi gesztusrajzokban is pontos-hiteles léleklátással feltöltődő, telitalálatos karakterábrázolás a bámulatosan gazdag epikus sodrásban – az „öregék könyvétől” a bibliai-átképzéses „apokrif novelláig” és tovább szélesedő elbeszéléstípusokban – felvonuló figurák („császár és kalaposinas”, fáraó és szolga távolságait átölelő, „mennyei romok”, „égi és földi kovártélyok” végletes térségeit belakó) rengetegének megteremtésével folytatódik. Az újabb regény-eposz, a *Zarándoklás a panaszfalhoz* (1978) az ötvenes évek, az 1956 utáni megtorlások vézskorszakát olyan zsarnoksággként – az élet minden területét átítató rémuralomként – láttatja, amelyben a társadalmi terror működtetése a legszorosabban összefonódik a hiperbolikus emberi aljasság, az aberráció, a gyilkos ösztönöket elszabadító basáskodás legelképezhetőbb jellemképleteivel és jelenségeivel. A hatalmi perverz-szadista kék farsangoló tobzódásának leképezése a távlatos modern egzisztenciális pszichológia, a freudi és poszt-freudi antropológia tág kontextusában és dimenzióiban is értelmezhető – s esztétikai minőségében is megrázó, felkavaró emberlátomást nyújt: a szenvedők, a szenvedést okozók és a közbulállók egész galériájának, a megalázók és a megalázottak sokadalmi kavalkádjának kiterelvényezésével. Hasonlóképpen a biblikus-apokaliptikus *Bábel toronyházához* (1996), amely – orwelli típusú parabolaként, az abszurd realitását és a megélt realitás tökéletes abszurdumát kiélesítve – az erdélyi magyarság hátborzongató passióját már nagyjából a hatvanas évtizedtől a Ceaușescu-császárság 1989-es megdöntéséig követi végig – katartikus érzékletességgel és örök mementoállítással emlékeztetve mindarra, ami ebben a földrajzi, politikai térségben megtörténhetett. Trilógiává egészítve ki a nagyregények sorozatát, amely hármaskönyv hallatlan művészi és egzisztenciális erejű vizionárius dokumentuma lett huszadik századi múltunknak és félmúltunknak; mítoszivá emelkedett sorsfelmutatás, messzefénylő lét- és igazságdemonstráció: egy embertelenül-démonikusan beteg világról és a benne szorongva meghúzódó emberségről.

A megsokszorozódó és ezerféle típusban tomboló köznapi és történelmi erőszak, az örületes-torz amoralitás, a kínzó és önkínzó téboly fenomenológiájának írója érzéki-érzelmi és szellemi jelentéstartalmak olyan életes-eleven viszonyát, olyan sajátosan jellegzetes együttesét alakította ki, amely egyrészt előhívta, másrészt igazolta a vallomásos-értekező esszékben vagy az akár karcolatnyi eszmefuttatásokban vázolt – és szinte egész esztétikai rendszerré épülő – művészetbölcseleti gondolatokat. Arról, hogy a maradandó alkotás egyszerre mozgat „szavakat és szíveket”, ugyanúgy érzékeltet „kenyeret és gyertyalángot”, „illatot és filozófiát”, „látomást és kényszerzubbonyt” – mert az igazi ihletforrásokból és valóságismeretből merítő mű hangulata, mely „tartósan zsong az idegeinkben”: a „tapasztalás vérfestékéből” van kikeverve. Bálint Tibor, aki azt szerette volna, ha az erdélyi írókat nemcsak „szamácaillatú” szép szavaikért (amilyenek neki is voltak!), hanem „éles meglátásaikért” és „halálosan pontos leírásaikért” is „csodálná a világ”, Tolsztojjal vallotta: „úgy kellene írunk, mintha a szomszédos szobában mindig épp haldokolna valaki...”

Korának, a sokáig „elhallgatott történelemnek” „igaz krónikásaként” táplálta közösségét „az anyanyelvűségben az ő csodálatos, mert tárgyyszerű és mégis poétikus nyelvezetével” – ahogyan Sütő András mondta róla; az „áttűnések és árnyalatok” szívárványos, tökéletesre telített „szépirodalmi anyagával”, a zamatosbűvös „mesélőkédv” és a stiláris, „nyelvi érzék” utánozhatatlanságával – Lászlóffy Aladár szavai szerint.

S így volt szerelmese szülőföldjének is, kedéllyel, emlékkel, kalandos képzelettel így keltette életre a kolozsvári kül- és belvárosi utcákat, az ódon sikátorokat és keserű-vidám kocsmákat (a „zokogó majom” is az egyik ilyen kolozsvári kocsmacégére!), a hóstáti negyed, az „Irisz-telep”, a „Csillaghegy”, a „Kálvária-templom”, a „Rabok kertje” környékét, a „Kövespad”, a „Sánta angyalok utcája”, a „Pata utca”, a „Malomárok”, a „Felhővár” gyermek- és ifjúkori – valós vagy átkeresztelt – színtereit, a Mátyás-szülőház, a Főtér, a Farkas utca tájékait; vagy a diákévek és a pályakezdés megihlető helyszíneit: a református gimnáziumot, az egyetemet, a lapszerkesztőségeket. Azt a szellemi otthont, ahol az utóbbi félévszázad talán legkiemelkedőbb Kárpát-medencei gyermekirodalmi folyóiratát, a több is mint népszerű: missziót betöltő *Napsugárt* évtizedekig írva-szerkesztve munkálkodott. A házsongárdi temetőt, ahol az a megható „gyerekes meggyőződés” foghatta el, hogy a fekete sírkölapokon átmelegedett három szem sárga szilva majszolgotása közben (merthogy „Kolozsvár szeszélyes lakói még a Házsongárdot is teleültették gyümölcsfákkal”): „dédnagyapái húsából táplálkozik”, „akikhez lenyúlik a szilvafa gyökere”. Ahol az öreg fejfákból annyi emberi sorsot olvashatott ki, annyi beszélő nevet varázsolhatott élővé. Vagy a Szent Mihály-templom tornyát, amelyben gyermekként, riadt-diadalmasan kapaszkodva a súlyos kötélbe, egyszer ő is ha-

rangozott – s így emlékezve tünődőn, merengően vissza erre: „És azóta a szülőföld számomra halk, de folyamatos harangzúgás, amely a napfényt ringatja és az aranyló galuskákat a vasárnapi húslevesben, és a galambokat lebegteti a magasban, és a port Mátyás csizmái körül, és elmélyíti a ráncokat Apáczai arcán, de egy kis mosolyt is megrezzent rajta, és hintáztatja a Szamos szőke hajjait és a hársfák lombját és az emlékeket és az eperszínű fényképeket a falon, nagyapám és nagyanyám arcát. És a szívemet, hogy erősödjék benne a bizalom: jó volt itt élni, ebben a városban, ha olykor a szorongató idő körbefogta is.”

Egyszóval Kolozsvár... Ahonnan nem vágyott el „se Párizsba, se Londonba vagy Rómába”; mert hitte és vallotta: „hiszen szülőt nem választhat magának az ember.” S Erdély, a magyarság, egész történelmünk és kultúránk... – amelynek megtartó ihletéséhez mindétig alku nélkül ragaszkodván, „keserű fohászkodással”, „szétszórásunk és kipusztításunk ellen” perelve, a kivert szemű Sütő Andrásért aggódva és Kós Károlyt a „mi Ezékiel prófétánkként” szólítva-idézve hirdette: „Fölbredtünk, látni akarunk tisztán. Szembe akarunk nézni az Élettel, tisztában akarunk lenni helyzetünkkel. Ösmerni akarjuk magunkat. Számba kell vennünk erőinket, szerveznünk kell a munkát, tudnunk kell a célt, amit el akarunk érni.” – Mert „megalázó módon élünk Erdélyben” – mondta utoljára is.

S 2002 óta már őt is a Házsongárd pihenteti – Szenczi, Misztótfalusi, Apáczai, Brassai, Kós, Reményik, Dsida, Szabédi és mind a többiek, neves és névtelen elődei, ősei és övéi között. Hetvenéves születésnapját sem érhetette meg... És az ünnepi ajándékul szánt, Csíkszeredában kiadott könyvének, posztumusszá lett válogatott elbeszéléskötetének a megjelenését sem (*Könyörgés kétségbeesés ellen* – mily beszédes cím!; s a benne lévő záródarabé is: *Buzdítás föltámadásra*). Amelynek előszavában a kedves barát, pályatárs és szerkesztőtárs Fodor Sándor azt írta – s ezzel alighanem az utókori irodalomtörténeti értékelés maradandó alapkövét is lefektetve, tanulságul és okulásul mindnyájunk számára –, hogy a mai erdélyi magyar irodalomban a „legkiválóbb novellistáink között is az első hely illeti meg Őt”, Bálint Tibort.

Verók Attila

„A lényeket keresd! Mindenben a lényeket!”

(Árkossy István – Bágyoni Szabó István: Világ árnya, világ fénye című kötetéről)

Ha vannak olyan földrajzi helyek a világban, ahol a szellemi kisugárzás, a kulturális meghatározottság szemmel láthatóan és megmagyarázhatatlan okból erősebben koncentrálódik egy-egy kitüntetett terület köré, akkor tényként kell elfogadnunk, hogy a Kárpát-medence történetében hosszú évszázadok óta oly jelentős szerepet játszó Kolozsvár egyértelműen ilyen helynek számít. Természetesen a Szamos partján elterülő városon belül is találhatunk olyan körülhatárolható pontokat, ahol a szellemi kapacitás a szokásosnál is dominánsabb szerepet játszik. Egészen konkrétan a romániai magyar költő, újságíró és műfordító, Paizs Tibor által – igen találóan – a „legerdélyibb utca”-nak nevezett utcára, a Farkas utcára gondolok. Ebben az utcában születtek, nevelkedtek, tanultak, illetve működtek, alkottak a magyar művelődés történetének olyan kiváló alakjai, mint például Apáczai Csere János, Misztótfalusi Kis Miklós, I. és II. Apafi Mihály, Bornemissza Anna, Bethlen Kata, Mikes Kelemen, Hell Miksa, Reményik Sándor, Szilágyi Sándor, Áprily Lajos – hogy csak néhányat emeljek ki a végeláthatatlan sorból. Ebben az utcában állt egykoron az a rövid életű egyetem is, amelyet Báthory István erdélyi fejedelem hívott életre, továbbá ez az utca adott otthont Erdély első, 1872-ben alapított állandó egyetemének is, amely 1921 óta Szegeden működik. Van ebben az utcában még római katolikus, református és unitárius iskola, kollégium is, itt áll a híres református templom, és nem különben az egyik leggazdagabb, régi könyvekkel rendelkező erdélyi bibliotéka, az Akadémiai Könyvtár is. Egyéb kulturális, oktatási és építészeti remekműveket is fel lehetne sorolni ebből az utcából. A mostani írásnak azonban nem ez a célja, pusztán érzékeltetni szerettem volna azt a jelenséget, hogy mennyire kirívó az erre a szűk területre összpontosuló szellemi potenciál megléte.

Ez a kis elkalandozás természetesen szorosan összefügg annak a könyvnek a tematikájával, amelyről az alábbiakban részletesebben kívánok szólni. Egy műfajában igen eklektikus, a szecesszió stíluskeveredéseire jellemző műfaji sajátosságokat mutató (memoár, gyónás, esszé, leírás, dialógus) írásgyűjteményt jelentetett meg a kolozsvári Kriterion Kiadó az elmúlt évben. A tipológiai besorolás kétséges volta miatt elégedjünk meg azzal, hogy egy úgynevezett „beszélgetőkönyv”-vel ajándékozta meg olvasóit a két szerző: Árkossy István festőművész, grafikus és Bágyoni Szabó István költő, prózaíró. A műfaji megjelölés még így sem ad elég fo-

gódzót, hiszen nem egy tipikus, élelőszóban folytatott párbeszéd lejegyzett és szerkesztett változatáról van szó, hanem egy 2007 februárja és 2008 októbere között zajló, egymásba fonódó, a megkezdett témát folyamatosan továbbbíró levélváltás érdekes és tanulságos irodalmi produktumát tanulmányozhatja az olvasó. A levelek alapvetően két témát járnak körül: az erdélyi gyermekkorhoz és a fentebb bemutatott Farkas utcához kötődő, érzelmekkel gazdagon átítatott emlékeket vonultatják fel egy emberöltőnél is régebbi idő távlatából. A megkapó szöveg lenyűgöző nyelvi szépsége és a magvas mondanivaló elunthatatlan, letehetetlen, katartikus olvasmánnyá varázsolják ezt a nem szokványos könyvet. Nézzünk néhány olyan momentumot, amelyek igazolják előző kijelentésemet, és netalán előcsalogathatják némelyekből az olvasási kedvet.

Az írások során végigvonul egyfajta kettősség, amely állandó mozgásban lebegteteti, nem hagyja nyugvópontonra jutni a szöveget. Ennek alapvető okát a két szerző gyökeresen eltérő származásában és stílusában látom. Addig, amíg Árkossyban a polgári kultúra tipikus képviselőjét tisztelhetjük, aki gyermekkorát a Farkas utcában – és ráadásul egy neves iskolaigazgató gyermekeként az erdélyi oktatás egyik fellegrárában – élte le, addig Bágyoni egy Kolozsvártól néhány tíz kilométerre délre található aranyosszéki kis faluban cseperedett föl, tehát a paraszti, népi kultúra földszagát vitte később magával a városba. Az eltérő milió máig hatóan meghatározta életkörülményeiket, világképüket, lelkületüket és attitűdjeiket. Árkossy kisiskolás korától a színek, vonalak, formák világában találta meg kiteljesedésének lehetőségeit, Bágyoni viszont az írott szó (az ő megfogalmazásában: a pont és a vonal) bűvöletében élt ugyancsak gyermekkorától. Életútjuk hosszú ideig csak alkalmanként került átfedésbe egymással, de egy közös pontban elválaszthatatlanul összefonódott: kapcsolatuk barátsággá mélyült. A *Korunk* utódaként és a *Helikon* elődjeként 1946 és 1989 között megjelenő, *Utunk* című kolozsvári irodalmi, művészeti és kritikai hetilap szerkesztőgárdájában együtt dolgoztak, ki-ki a maga választotta kulturális területen. Talán ebben az időszakban, az 1960-as, 1970-es években kristályosodhatott ki, erősödhetett meg végleg mindkét mostani szerzőnkben az a tipikus identitástudat, amely magával ragadó módon átüt a sorokon. Az egész erdélyi magyar irodalmi és művészi életet átfogó *Utunk* ugyanis a kezdeti terhes ideológiai elkötelezettség után az ötvenes évek második felétől, a hatvanas években – Földes László szerkesztése idején – türelmesebb irodalomszemléletet kezdett el képviselni, közölni kezdte a korábban kiszorított írók és művészek munkáit, cikksorozatban vetett számot a két világháború közötti erdélyi magyar irodalommal. Riportjaival hozzájárult a szülőföld megismeréséhez és az otthonosság érzésének megteremtéséhez. A hetvenes években teret adott a fiatal íróknak, a *Forrás*-nemzedékeknek, a modernebb törekvéseknek is, és még a nyolcvanas években is kísérletet tett arra, hogy védelmezze az erdélyi magyar

kultúrát a bukaresti diktatúra támadásai ellen. Ilyen szakmai és egészséges családi háttér ismeretében nem meglepő, hogy az egész beszélgetőkönyvből süt az erdélyi identitástudat, kidomborodnak az eltéphetetlenül erős erdélyi gyökerek. Példának okáért ezzel magyarázható Árkossy szeretetteljes elfogultsága Kolozsvár iránt, amikor a kincses várost Tommaso Campanella utópisztikus Napvárosához hasonlítja (vö. 41–45. o.), vagy ennek a vonzódásnak ad hangot Bágyoni saját, szűkebb éleletterének, a Nagy Kercsedi utcának a leírásában (vö. 49. o.). Végül Bágyoni mondja ki nyíltan is, amit mindketten csak szóvirágok mögé rejtve tettek meg korábban: *„Nem tudnánk mi ketten már, még ha akarnánk sem, elszakadni egyre távolodó szülőföldünktől. Nem, mert egyre inkább meghatároz mindketőnket a maga ’zsugorodó voltában’ is.”* (161. o.) Itt ragadom meg az alkalmat, hogy megemlékezzem egy olyan jelenségről, amellyel egy 18. századi erdélyi szász polihisztor munkásságának rekonstrukciója kapcsán több szakmai fórumon előhozakodtam már, de ennek a könyvnek az olvasása és egy barátságos hangulatú könyvbemutató csak megerősített bennem valamit ezzel kapcsolatban. Amíg az ember szülőföldjén, a jól ismert keretek között éli mindennapjait, ritkán tudja értékelni azt a lelki-érzelmi többletet, amelyet ez az áldott állapot jelent számára. Amint azonban elszakítják onnan, a messzeségben a származás tudata a legtöbb esetben automatikusan felerősödik, eluralja érzéseit, gondolatait. Hasonló érzésem támadt Árkossy és Bágyoni leveleinek olvasása kapcsán. Miután hosszú ideje mindketten Magyarországon élnek, elkezdett bennük működni a fentebb vázolt mechanizmus, melynek eredménye ez a szívhez szóló írásfolyam lett. Erdélyben maradvá, szinte biztosan nem tudtak volna ekkora érzelmi töltettel előrukkolni. Elképzelhető persze, hogy tévedek, de ez a benyomásom.

Ugyancsak a korábban említett dichotomikus jelleg tűnik elő a könyvnek egy másik síkjában is. Élesen szemben áll egymással az a két világ, ahol Árkossy és ahol Bágyoni mozgott egykor. Árkossy neves tanárok és művészek között nevelődött, számára természetes volt például az iskola predesztináló ereje, a könyvtár nyújtotta tudásból és olvasottságból táplálkozó magabiztosság (vö. 67–69. o.). Bágyoni tanítómesterei sokszor „parasztfilozófusok” (vö. 56. o.) voltak, köztük elsősorban bölcs édesanyja, akik Luther asztali beszélgetéseinek mintájára nevelték, okították növendékeiket. Bágyoni maga is elismeri egy helyen, hogy ezek a tanítások sokszor sokkal invenciózusabbaknak tünnek számára, mint a később megismert egyetemi szemináriumok! Kiváló, személyes élményen alapuló megerősítését láthatjuk itt a Herder-féle „Naturbursch”-elméletnek, amely különösen jól példázza az erdélyi magyar, illetve székely elmeél, tiszta, logikus és tartalmas gondolkodás vitathatatlanul élő voltát.

Az előbbi gondolatmenettel áll szoros összefüggésben az az állandó kétely, amely közös jegyként kimutatható az erdélyi írók munkáiban. Érthető módon nem tud-

nak túllépni a nagy erdélyi sorskérdés: a beolvadás nehéz és fenyegető problematikáján, az anyanyelvország (Illyés) és Erdély között meglévő virtuális kapocs gyengülésén. Ebből adódhat a nagyfokú, megrázó őszinteség, az igazságkeresés utáni lankadatlan vágy, a folyamatos önmagukba nézés, amely a szívet szorító erdélyi magyar írások általános sajátossága. Éppen ezért nem véletlen, hogy ennyi stílus keveredik ebben a könyvben is, amely azonban alapvetően az erdélyi történetírás tipikus képviselőinek (Bethlen Miklós, Mikes Kelemen stb.) írásaira emlékeztet. Igaz ugyan, hogy maguk a szerzők a már említett könyvbemutató kapcsán úgy nyilatkoztak: könyvük nem követ stílusokat, hanem az pusztán egy „tükör előtti emlékezés” (Árkossy), művüket mégsem tudják kivonni az évszázadok alatt kitaposott erdélyi stílusösvény determináló ereje alól. Ez Bágyoni esetében egy erdélyi magyar író-költő természetes hagyománykövetéseként is értelmezhető, Árkossynál azonban más a helyzet. Ő maga kijelentette, hogy nem idomul semmiféle műfajhoz, és ezt nem is tehetné, hiszen korábban soha nem írt még. Sokkal inkább – egy festő képzeletével – szavakban rajzolja meg érzéseit, így tud érzékeltesen írni. Stílusa, nyelvezetének briliáns, bár a mai kor emberétől talán egyre távolabb álló, barokkos folyama, gyönyörű szóképei egy festő bármely szín kikeverésére alkalmas palettájára emlékeztetnek, amelynek nyomán kibomlik *„gondolatai és tapasztalatai színsora”* (Árkossy, 36. o.). Ő tehát festi a szavakat, ún. „szórajzok”-at készít, ahogyan azt Bágyoni megfogalmazza egy helyütt. Elismerésként pedig hozzáteszi: *„Prózaíró becsületére válna ez a mesélő (vagy megvilágosító, festői dekorativitásra törekvő?) erő, ami soraidból kibuggyan.”* (vö. 46. o.)

Ha már a nyelvi cizelláltság felé kanyarodtam, mindenképpen szeretnék idézni egy olyan részletet Árkossytól, amely bármely hivatásos író becsületére válna. Az idézet annak a találkozásnak az első pillanatait írja le, amikor a kis Árkossy a neves festőművész, Barcsay Jenő dolgozó- és lakószobájába nyert bebocsátást. A szoba belseje így nézett ki a festő szemével: *„A tágasnak éppen nem nevezhető lakószobát cifrálkodó perzsa szőnyeg igyekezett egykedvűségéből némileg fölvidítani, amelyen a kandi kolozsvári fény (miként igazi festőpalettán is tenné), bohókásan megkergette az egymás nyomában pajkoskodó harsány színeket. Fáradt-barnákba, éltes feketékbe szomorodott bútorok közt – tudás-oltárként –, kör alakú, egyszerű asztal vesztegelt; tömzsi bőrfotelek vigyázták zavartalan nyugalalmát; gyapjúszürke cserge puhaságával takarózott mindkettő. A falak mentén, mennyezet alatt szorongva, nyúlánk könyvespolcok oltalmazták a műveltség papírba szőtt nemes diszciplínáját; békés-egykedvűen várva az időnek múlását, vagy tán még ennél is sokkalta nagyobb reményekkel: a pallérozódni vágyó gondolatot. Itt-ott szerényen megbújva, fekete-vörösbe hímzett, megfakult varrottasok leskelődtek mázas köcsögök és hasas kancsók szépen gömbölyödő sziluettjei mögül.”* (184–185. o.) Milyen szépen gördülő, festői fényjátékkal övezett leírás ez egy átlagos szobabelsőről! Hol

vannak már a hasonló minták a mai, stilisztikai ismeretekkel egyre silányabbul felvértezett generációk előtt?!

Az ismertetés végén még a könyv címének szeretnék néhány gondolatot szentelni. Bár festő-szerzőnk azt mondta, hogy a *Világ árnya, világ fénye* címet nem kell túlfilozofálni, hiszen csak a bennünket körülvevő környezet képzőművészeti megközelítése tükröződik benne, a könyv elolvasása után mégis az az érzése az embernek: itt valami többről van szó. A nemegyszer tévútra kalauzoló interpretációk mellőzésével szóljanak helyettem maguk a beszélgetők. Egy Rembrandt-élményt megelevenítő leírásban ezt olvashatjuk: *„Egy alkalommal – még serdülőként – a szélmalom komor emeletének parányi ablaka előtt hosszan elidőzve figyelte az elforduló vitorlakerék keltette fényjátékot, amely ily módon hol fényt kölcsönzött a homályos belső térnek, hol pedig megvonta tőle azt. A malomban felröppenő galambok csapkodó szárnyai ezt a látványt még tovább fokozták, miközben szabdalták, terelték a beszűrődő égi sugarakat. És lám, csupán ennyiből megszületett a világ egyik legfennköltebb piktúrája! Csak fényből – és csak árnyékból. A dolgok eszenciájából. Mert az árnyék a fénynek féltett gyermeke; mert az árnyék csak a fényben születhet. Márpedig a legszebb árnyék mindenkor a legszebb fény adománya. A sötétség ellenben nem disztinvál, mindig cudarul magányos, gyermektelen és bánatos fénytelen.”* (64. o.) Egy másik helyen a világ árnya, világ fénye már a *„legyőzhetetlen emberi akarat apoteózisá”*-vá lényegül, a *„menni, a meg nem állni-érzés utáni vágyódás, a mindenkori újrakezdést vállaló művészet”* (vö. 383. o.) és egyáltalán az élet szinonimájává magasztosul. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a fényben és az árnyékban az univerzum lényegi alapját jelentő – ismét előtűnő – kettősséget, a világot éltető összetevők csíráit, mindennek az ősi velejét látjuk. A könyv szellemi horizontján ennek az egyetemes erőnek megfelelő entitás pedig mi is lehetne más, mint az erdélyi magyar író biológiai és szellemi etnogenezisében az első helyen álló, a mindenséget megtestesítő szülőföld: a csodaszép Erdély!

Bízom benne, hogy e néhány gondolat felvillantásával sikerült meghoznom néhány érdeklődő kedvét ennek a lélekiemelő és nyelvi-esztétikai élvezetet nyújtó beszélgetőkönyvnek az olvasásához. Ennek fényében ajánlom mindenkinek a könyvben is elhangzó, Barcsay Jenőtől származó és írásom címéül választott gondolatot (lelki) útmutató gyanánt.

(Kolozsvár, Kriterion Kiadó, 2009.)